

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____
CALL No. Sa+V Dik-Ray

D.G.A. 79.

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

तद्धिते अपत्यप्रकरणम् ।

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol. III—Part I

(TADDHITA—APATYADHIKARA)

With English Translation and Sanskrit Commentar

BY
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(H),
Bhishagacharyya.

Re. 248 .

CORRECTION

Page 7, line 21, for "The word लोमन् final elides its affix अ when many etc." read "The word लोमन् final elides its affix इञ् but then the affix 'अ' comes in place of it when many etc."

[N. B.—Thus उडुलोमन् + इञ् = औडुलोमिः in singular, औडुलोमी in dual but in plural इञ् is replaced by the affix अ ; then उडुलोमन् + अ = उडुलोमाः with टिलोप by the rule "नक्तृते" । See also our vol. I. Part II. p. 78].

“त्वत्प्रीत्यर्थं सरस्वतीविनोदं कुर्मः”—पञ्चतन्त्रम्
सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

(पूर्वाह्न—तद्धितप्रकरणम्)

श्रीकुमुदरञ्जन भिषगाचार्येण

कृतभाषान्तरः तत्कृतया नितभाषिण्यसमाख्यया व्याख्याया च समेतः

448.

BHATTOJI DIKSHITA'S

SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol. III - Pt. I.

(TADDHITA-ANAVYADHIKARA)

With English Translation and Sanskrit Commentary

BY
KUMUDRANJAN B., M.A., Ph.D(H),

Bhishagacharyya,

Author of Evolution of Gita, Philosophy of Ayurveda,
Meghadutam, Laghu-Kaumudi, &c.

Re. 1/-

Published by K. Ray
7, Bhawani Datta Lane,
Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. .... 448 .

Date. .... 13/10/53 .

Call No. .... SA 4 V / Dik / Ray -

Vol. III - Pt. -

Printed by R. N. Mitra
at the Nalanda Press,
112, Vivekananda Road, Calc

PREFACE

We have said much about Panini, the grammarian in our Part IV (Bhwadi) and much about Astadhyayi and the evolution of early grammatical thoughts and their culmination into Siddhanta Kaumudi in Vol I part I (Sandhi); hence here we won't say anything more.

But here we give a few slokas written by late Saradaranjan Ray, my father to show to our admirers that apart from being a mathematician, a Homoeopath, a grammatical scholar in Panini, he was well-versed in Sanskrit Kavyas and Dramas and himself a poet.

This part contains Taddhita (Apatyadhikara (y))—the rest will be out next June.

cutta
1938.

RAY Kumud Ranjan Ray

Ar

bilo

Errata on Vol I, Part II

(Of Siddhanta-Kaumudi)

P. 26, Sutra 211, line 14 for “इण् च कुञ्च इति समाहारद्वन्द्वः । एकवचनमार्षम्” read “इण् च कुञ्च इति समाहारद्वन्द्वः । पुंल्लमार्षम् । इतरितरयोगी तु एकवचनम् आर्षम्” ।

P. 52. line 22, for “having an affix” read “having a case affix”.

P. 68' line 14, for “अध्याहारपरशब्दयोगीप्रथमा” read “अध्याहार-परशब्दयोगी प्रथमी” ।

P. 321, line 1, for “पुंयोगादाख्याम्” read “पुंयोगादाख्यायाम्” ।

P. 341, line 16, for “वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः” read “वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाः” ।

P. 113. Sutra 302, for “राज्मशसोः” read “वाज्मशसोः” ।

[N. B.—Also see “errata” at the end of Siddhanta-Kaumudi Vol IV].

Vol.—IV.

P. 102, line 17, for “ले (?) खर्बु स्यात्” read “ले (?) लुकं स्यात्” ।

(Written by late Principal Ray on the occasion of His Majesty late George the Fifth's arrival in India).

गाथापञ्चदशी

A COLLECTION OF FIFTEEN SONGS

देशे देशे पर्वते पर्वते च ग्रामे ग्रामे कानने काननेऽपि ।

गेहे गेहे घोष्यतामद्य वार्त्ता भूयः प्राप्तो भूतलं रामचन्द्रः ॥१॥

In every country, on every hill top, in every village, in every forest and from house to house let the news be proclaimed that Ramachandra has come back to Earth. (1).

धन्या नूनं यातयामापि दिल्ली पृष्णानन्दो यत्र पुण्ये मुहूर्त्ते ।

सर्वत्यागी लोकहेतोः ससीतो भूयः प्राप्तो भूतलं रामचन्द्रः ॥२॥

Lucky indeed is Delhi though her days are long past—Delhi where, at an auspicious moment, The Blissful Ramachandra, who had renounced all for the sake of the people, has come back to Earth along with Sita. (2).

पूर्वं योऽसौ गोप्रतारं प्रविष्टः स्वाधिष्ठाने लोकसाक्षी परस्तात् ।

सोऽयं साक्षात् सज्जते लोककृतेषु राजा रामो जर्जरूपो नुमस्ताम् ॥३॥

King Rama, who, in the days of yore, had entered the stream at Gopratarā and then at his own abode had stayed watching the events of the world, is now, in the shape of King George, making a personal effort for the sake of the people. Him we adore. (3).

प्राग्भर्त्तारं स्वच्छयानुव्रजन्ती सीता क्रान्ता भारतप्रान्धमात्रम् ।

तीर्णा सेयं सप्तपाथोधिपूरं भर्त्तुः कार्ये मेरिसंज्ञा नुमस्ताम् ॥४॥

Sita, in bygone times, following her lord, of her own accord, had crossed merely the boundary of Bharatavarsha; but now, in the person of Queen Mary, she has crossed the seven seas for the sake of her lord. Our obeisance to her (4).

सत्रं दृष्टौ नैव तौ दम्पती नः सन्तुथामो वार्त्तुया तन्महिम्नः ।
भक्तः पश्यन्नैव लक्ष्मीनृसिंहौ सद्यो मुक्तः स्थातुमत्रोत्सहेत ॥५॥

It is true the Royal Pair is an unseen entity to us, and we have to rest satisfied with a mere report of the majesty of their prowess. This is as it should be, for, the devoted, after having had a direct vision of Lakshmi and Nrisimha, is forthwith emancipated and cannot stay in this world even for a moment. (5).

कस्ति स्तूयात्तं प्रभावं नरेन्द्र ! आश्चर्यं तद् यद्ग्राधायि त्वयेदम् ।
आज्ञामात्रं प्राणयोगो मुमूर्षोर्धन्वप्राये राजधानी समृद्धा ॥६॥

O Lord of Men, who can sufficiently belaud the majesty of thy prowess ? What thou hast accomplished is truly astonishing. At your command the dying have come back to life, and what was all but a desert has been turned into a prosperous seat of Government. (6).

यद्येतस्मिन्निन्दकाः सन्ति सन्तु तेषामर्थं नैष ते देव यत्रः ।

भानुः शश्वदन्ति नैशं तमिस्त्रं गोमायूनां प्रीतये तत् कथं स्यात् ॥७॥

Detractors in this matter may be let alone. Thou art not exerting thyself to-day for their sake. The sun dispels the nightly gloom, but how can that be to the delight of the jackal ? (7).

ये तु प्राज्ञा विप्रवादं प्रपन्ना नोदकस्तैः सम्यगालोचितोऽस्मिन् ।

दोषस्तेषां नैष मत्याः, परन्तु सर्वः सर्वं नेह पश्यत्यशेषम् ॥८॥

But those wise people who have expressed disapprobation, surely, have not carefully considered the consequences of this step. This is no detraction to their wisdom, for, every one cannot see everything that is happening or will happen in this world. (8).

कालीघाटा मायिनी राजभोग्या त्यक्ता ऋज्वी प्राप्तपूर्वापि मुग्धा ।
 एवं गूढं विद्विषन्मद्राजोऽनैषीत् कालं रोषकालाननश्रीः ॥८॥

“Wily Calcutta is the Royal mistress, while plain Bombay is ignored though first reached”—Thus spiting inwardly has Madras been spending his days with his face blue through rage. (9).

एकं तावत् सौमनस्यं पुरीणां मानार्हाया माननञ्च द्वितीयम् ।
 केन्द्रे स्थित्वा सूक्ष्ममीक्षा समन्ताद्विल्लीवासे सिद्धमेतच्चयं हि ॥९॥

The mutual good will of the cities, the honouring of her that deserves honour, a sharp scrutiny all round from the centre—all these three are indeed secured by having the seat of Government at Delhi. (10).

आस्तामितच्चर्चया किं कृतं स्यान्नीतिर्ध्याता सुप्रयुक्ता दुरुहा ।
 आज्ञा राज्ञः सर्वथा वन्दनीया युक्तायुक्ता नो विचार्या प्रजानाम् ॥११॥

Be that as it may ; discussion is futile. It is difficult to rate at its true worth an administrative measure that is well thought out and well executed. A loyal subject has to bow down before the king's mandate and must not discuss its merits (11).

मन्ये यत् स्तात् साम्प्रतं न स्तदेवादिन्द्रदेवो मन्त्रिणश्चान्वतिष्ठन् ।
 त्वमा लोकास्तोषितौ मन्त्रिमुख्यौ तत् प्रीयेतां राजजायापती च ॥१२॥

Methinks what His Majesty has ordained his ministers have arranged for *must* be for the people's good. The people are gratified, the two excellent ministers are pleased ; so may the Royal Pair be pleased too. (12).

द्वीपे द्वीपे तावकी राजपूजा पूजां पूजामन्तरा कार्यचिन्ता ।
 व्यासक्तत्वे ऽप्यस्य देशस्य राजन्नध्येषि त्वं तेन वर्द्धामहेऽद्य ॥१३॥

Sire, from land to land royal welcome reaches thee, and the intervals between the fetes are taken up by state deliberations. Though thus busy, thou art graciously pleased to think of India. To this we owe our salvation to-day. (13).

तत्ते चित्तं देवदेवे स्थिरं स्यान्मा त्वां प्रापद्रोगशोकातिपातः ।

इष्टादिष्टं गच्छ विघ्नान् विधूय मा ते क्षैषीङ्गारतीया सपर्या ॥१४॥

May thy heart remain fixed upon the God of Gods ; may visitations of disease and disaster keep away from thee ; may blessings follow blessings unto thee overcoming all difficulties ; may India's homage continue with unabated fervour. (14).

देवी भर्तुः सा च कल्याणकामा लक्ष्मीः साक्षादच्युतं व प्रपन्ना ।

प्रीता तिष्ठेतास्मदीयेषु नित्यं भैनां ह्यसीङ्गारतीया नसस्या ॥१५॥

May her Imperial Majesty, ever watchful over the welfare of her lord, like Lakshmi herself united to Vishnu, always take counsel with ministers favourably disposed towards us, and may India's worship of her continue uninterrupted. (15).

गाथापञ्चदशीं नृपेन्द्रचरितध्यानप्रमोदोद्भवां

मार्गे ऽष्टाद्विंशति दिने व्यरचयत् श्रीसारदारञ्जनः ।

आशास्ते स च तस्य राजमिषजः सन्धानबन्धोर्गणै-

र्वङ्गान् भङ्गजुषो ऽभिषिच्य वहतादानन्दमन्दाकिनी ॥

This collection of fifteen songs originated in the joy derived from meditating upon the deeds of the king of kings. Saradaranjan has composed it to-day the 28th day of Agrahayana (Dec. 14), and he prays that, by the excellencies of that Royal Surgeon who promotes re-union, may a veritable Ganges of bliss flow across Bengal that is suffering from fracture.

सिद्धान्तकौमुदी ।

“ओम्”

वन्दे चैतन्यदेवं तं निष्कलङ्कं यद्विच्छया ।
सलीलं वर्त्तते चित्रं लेखभूमौ जडोऽप्ययम् ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

अपत्यादिविकारार्थ-साधारणप्रत्ययाः ।

१०७२ । समर्थानां प्रथमाद्वा । ४।१।८२ ॥

दी— । इदं पदत्रयम् अधिक्रियते । “प्राग् दिशः—” (५।३।१, सूत्र—१८४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृत-सन्धिकार्यत्वम् इति यावत् ।

All the three words ‘समर्थानाम्’, ‘प्रथमात्’, and ‘वा’ go up to i.e. attach in all the sutras up to the sutra ‘प्राग्दिशो विभक्तिः’ (No. 1947)—i.e. when several words are here syntactically connected in the senses of “तस्य अपत्यम्”, “तेन रक्तं रागात्” and “तत्रभवः” etc., then the affix in question will be optionally (वा) attached to the first समर्थ word (समर्थानां प्रथमात्); in other words of the syntactically connected words here the entire first word is to be taken as the stem (प्रकृति) to which an affix (प्रत्यय) is to be attached. Thus in उपगोः अपत्यम्, which are syntactically connected (i.e. which have interdependence व्यपेक्षा) the अपत्यप्रत्यय

is to come to the entire first word उपगु । So उपगु + अण् = औपगव and so on. And this अधिकार of words is to go before स्वार्थिक-प्रत्यय commencing with—"प्राग्दिशो विभक्तिः" । In other words the whole वृष्टान्न words &c, in these cases will take the affix and never the प्रथमान्न words. Owing to अधिकार of "वा" here, optionally the whole वाक्य as उपगोः अपत्यम् may be used. Now it may be argued that in उपगोः अपत्यम् &c., the तद्धितवृत्ति may bar समासवृत्ति, it is so no doubt; but this bar is optional owing to the अनुवृत्ति of the word अन्यतरस्याम् from the immediately prior sutra which is "दैवयज्ञि-शौचवृत्ति-सात्वसुपि-काण्डे-विद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्" (४।१।८२) । उपग्वपत्यम् in the sense of उपगोः अपत्यम् is also thus optionally correct.

Now Bhattoji here explains the word समर्थ (and सामर्थ्य) by saying "सामर्थ्यम् परिनिष्ठितकार्यत्वम्" i.e. by समर्थ we are to understand here as शक्त (able), and सामर्थ्य will then mean ability in the matter of producing a कार्य i.e. a meaning here in the matter of शब्द, and this is possible by placing the words in conjunction to produce one whole stem, hence Bhattoji further adds "कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत्" । Thus acc. to him the resultant here is—that सामर्थ्य is interdependence by way of placing the words in conjunction or in contiguity (कृतसन्धिकार्यत्वम् सामर्थ्यम्) । And in such सन्धिकार्य of words, the entire first is to take the affix as said before. See also under the rule "तस्यापत्यम्" (infra).

सितभाषिणी— । अत्र सूत्रे—'समर्थानां', 'प्रथमात्', 'वा'—इति पदद्वयम् वर्तते । एतत् पदद्वयम् "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति सूत्रं यावत्, तस्यापत्याद्यर्थ एव

इत्यर्थः अधिष्ठियते । साथिंकेषु अस्माधिकारस्य उपयोगो नास्ति, विकल्पोपि तत्रान-
वस्थितः—केचित् नित्यमेव भवन्ति । 'तस्मात्पत्यम्', 'तत्रभव' इत्याद्यर्थे अस्मि अधिकारो
वर्तते एव । सूत्रस्य अर्थोऽयथा—'समर्थानां' अर्थयुक्तसम्बन्धानां शब्दानां मध्ये (समर्थाना-
मितिनिर्द्धारि पठौ)—प्रथमान् प्रथमोच्चारितान् प्रत्ययो वा भवति । ततः प्रथमा इति
'तस्मात्पत्यम्' इत्यादि सूत्रे प्रथमोच्चारितं पदम् । ननु तद्धितः (तद्धितं वा) सुबन्तादिव
भवति, ततः तस्य पदविधितया, "समर्थः पदविधिः" (A) इति सूत्रेणैव (समासे द्रष्टव्यम्)
एकार्थीभावादिरूपसामर्थ्यलाभात्, किं पुनः अत्र सामर्थ्यगृहणं कृतम् ? अतः आह—
अत्र 'समर्थः' न केवलं सापेक्षः अपि तु शक्त एव । शब्दस्य 'शक्तत्वञ्च' अर्थविशेषोत्पाद-
नयोग्यत्वम् । तत्र योग्यत्वम् सापेक्षशब्दानां कृतेषु सन्धिषु घटते । अतः आह 'सामर्थ्य'
परिनिष्ठितत्वम्' कार्यात्पादनयोग्यत्वम् इत्यर्थः ; अप्रतिरुध्यन् अर्थं च समर्थिकं
स्रुटोकरिष्यन् पुनः आह—'सामर्थ्या' कृतसन्धिकार्यत्वम् इति यावत् । कृतसन्धि-
कार्यत्वम् चात्र सामर्थ्या, यतः सन्धौ हि 'सामर्थ्या' साकाङ्गतादि स्पष्टमुपलभ्यते । तत्र
यद्यन्तादिशब्दानां शब्दान्तरेण च सम्बन्धः एव इत्यर्थः, यथा उपगोः वा सुव्यतिः
अपत्यम्, इत्यादि ; अतोऽपि काशिकायाम् उक्तम्—'समर्थानाम् किम् ? कम्बल उपगो-
रपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ? यद्यन्तात् यथासाम्प्रतः प्रथमान्तात् सा भूत्' ।
एवं सति विकल्पेन सुबन्तात् तद्धितोत्पत्तिः स्यात् । पक्षे वाक्यमपि यथा स्यात्—
उपगोः अपत्यमिति ॥ यद्येव—समासवृत्तिः तद्धितवृत्त्या बाधिता इति चेत् ? नैष दोषः ।
किन्तु पूर्वसूत्रात् "अन्यतरस्याम्"—गृहणानुवृत्तिः "उपगोः अपत्यम्" इत्येव "उपस्व-
पत्यम्" इति समासोपि वा स्यात् ।

केचित्तु सूत्रे "समर्थानाम्" इति बहुवचनगृहणम् नानुमोदन्ति । तेषां मते
'समर्थात् प्रथमाद्वा' इत्येव सुवचम् । किन्तु 'उपगोः अपत्यम्' इत्यादि स्थले
एकाधिकशब्दसमवाये बहुविधेऽर्थे सति तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् तथा
'समर्थानाम्' इति बहुवचनगृहणं सार्थकम् कृतम् ।

"A"—'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे द्विविधं सामर्थ्या गृहीतम् । यथा—(१)
पदानाम् आकाङ्क्षावशात् परस्परान्तररूपं व्यपेक्षाख्यं सामर्थ्याम् ॥ (२) पदानां
समुदायशक्त्या विशिष्टं कार्यं प्रतिपादकतारूपम् सामर्थ्यामेव एकार्थीभावलक्षणम् ।

१०७३ । प्राग्दीव्यतोऽण् । ४।१।८३ ॥

दी—। “तेनदीव्यति—” (सूत्र १५५०) इत्यतः प्राक् अण् अधिक्नियते ।

The affix अण् goes up to the sutra “तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” (Pan 4. 4. 2). That is “तेन दीव्यति” enjoins टक्, and अण् is to pervade all rules up to that one, in the senses of “तस्यापत्यम्”, “तेन रक्तम्” &c.

मित—। अत्र सूत्रे—“तेन दीव्यति—” इति सूत्रे कर्द्देशस्यदीव्यत् शब्दं विधाय संश्लेष्य च प्राग्दीव्यत इति प्रातिपदिको विहितः । तस्मात् ‘समर्थानां शब्दानां मध्ये प्रथमात् तद्धितप्रत्ययो भवति’ इति उक्त्वा, अधुना—तस्माद्देव “तस्यापत्यम्”, “तेन रक्तम्—” “तवभवः”, “तस्यैदम्” इत्याद्यर्थे—“तेन दीव्यतिखनति जयति जितम्” इति सूत्रात् प्राक्प्रत्ययान्तम् ‘अण्’—प्रत्ययः अधिक्नियतः वर्तते । फलतस्तु अण्प्रत्ययश्चौत्सर्गिकः सर्वत्र गच्छति, किन्तु यत्र इजादिविशेषप्रत्ययोऽपवादभूतोऽभिधीयते तत्र अण् नोपतिष्ठते ।

१०७४ । अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४।१।८४ ॥

दी—। एभ्यः अण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य खस्य अपवादः ।

The senses e. g. तस्यापत्यम्, तेन रक्तम्, तवभवः, तस्यैदम् etc., that are enumerated here up to the sutra “तेन दीव्यति—” are called प्राग्दीव्यतीय अर्थे । Now in these प्राग्दीव्यतीय अर्थे, words of the अश्वपति class take अण्, this अण् bars the affix “ख” that is due hereby the rule “दिव्यदिव्यादिव्य—पुत्रपुत्रपदात्खः” and अश्वपति ends in पति as उत्तरपद ।

मित—। “प्राग्दीव्यतोऽण्” इति सूत्रमवानुवर्त्तते । (अनुक्तव्य इत्यर्थः) आह—“एभ्यः अण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु” । “प्राग्दीव्यतोऽण्” सूत्रात् आरभ्य

“तेन दीव्यति—” सूत्रं भावत् ये अपत्यादि— षेपिकाद्यथाः विहितः ते सर्वेपि प्राग्दीव्यतीयाः अथाः । [दीव्यतः प्राक् इति प्राग्दीव्यत् “अपपरिवहिरञ्चत्वः पञ्चम्या” इत्यव्यायीभावः । ततो भवार्थे” इडाञ्चः” इति कृप्रत्यये कृते प्राग्दीव्यतीय-शब्दः लभ्यते] । एषु अर्थेषु अश्वपत्यादिभ्यः अण् स्यात्, न तु पत्सुत्तरपदत्वात् (सूत्र १०७७) गण-प्रत्ययो भविष्यति, अतः आह—“वत्स्यमाणस्य गणस्यपवादः” ॥ अश्वपत्यादिगणो यथा—अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, वन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, जैवपति ॥ अधुना अश्वपति + अण् इति स्थिते आह—

१०७५ । तद्धितेष्वचामादेः । ७।२।१७ ॥

द्वौ—। जिति णिति च तद्धितेपरि अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

इति is ordered of the first vowel of a word when Taddbita affix having indicatory ज् or ण् follows. Thus अश्वपति + अण् is to give first अश्वपत् + अण् by the rule “यस्येति च” (see under Vol I sutra 311), ; now by the present sutra we get आश्वपत् with इति of the first vowel in अश्वपत् ।

नित—। “अचोञ्णिति” इति सूत्रमनुवर्त्तते । “सृजेर्द्धिः” इति सूत्रात् “इतिः” वर्त्तते । “अचाम्” इति निर्द्धारि षष्ठी । ततः आह—“जितिणिति च तद्धितेपरि अचां मघेय आदेः अचो इतिः स्यात्” । अश्वपति + अण् इति “यस्येतिच” सूत्रेण इकारलोपे अश्वपत् + अण् इति जाति, वर्त्तमानसूत्रेण इडासत्याम् अश्वपत् + अण् = आश्वपतम् इति स्थितम् ।

१०७६ । किति च । ७।२।१८ ॥

द्वौ—। किति तद्धिते च तथा (आदेरचो वृद्धिः स्यात्) ॥ अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । “गाणपत्यो मन्त्रः” इति प्रामादिकमेव ।

to follow. Thus गोः आगतम् = गव्यम् (with यत् in supercession of अण्); why do you say अजादिप्रसङ्ग here ? Witness गोभ्यः हेतुभ्यः आगतम् इति गौरुष्यम् and गौमयम् : here the affix is रुष्य and मयट् by “हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्” and “मयड् वृत्तयोः—गोश्च पुरीषे” &c. and in these cases there being no occasion (प्रसङ्ग) of an अजादि affix यत् cannot come in, and we get—गौरुष्यम् &c.

मित—। दिति, अदिति, आदित्य—पतिः उत्तरपदं यस्य तस्मात्—शब्दात् च ण्य-प्रतायौ भवति प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु । “प्राग्दीव्यतीऽण्” इति अनुवर्त्तनप्राप्तम् अणं बाधित्वा ण्य एव स्यात्, अत आह—“अणोपवादः” । दिति + ण्य = दित् + ण्य (“यस्यैतिच” इति दितिश्चन्द्रमा इकारलोपः) = दित् + य (ण्य-कार इत्) = दैत्याः (आदिह्रस्विः) ; एवम् आदिताः, प्राजापताः इत्यादि । काशिकायस्यै यमशब्दात् प्राग्दीव्यतीये अर्थे ण्यः विहितः । इथिवा अपत्यादि-अर्थे ज-अञौ प्रतायौ भवतः । प्रताययोः स्त्रियामिव विशेषः इति दर्शयितुमाह—पार्थिवा (जे सति अदन्तत्वात् टाप) —पार्थिवी (अजि सति “टित् टाण् ज—” इति सूत्रेण ङीप्) । अवोक्ताः सर्वे प्रतायाः प्राग्दीव्यतीयेषु एव भवन्ति । देवस्य अपत्यादि अर्थे दैवाम् (यञ्) —दैवम् (अञ्) । ‘बहिस्’ इति अवायात् यञ्, यजिसति अस्य टि-भागलोपश्च ततो वाह्यः इति । अत्र इदमवधेयम् “अवायनां भमात्रं टिलोपः”—इत्यास्य अनित्यत्वज्ञापनमसिंह टिलोपविधानफलम्, तेन आराज्जव इति आरातीय इत्यादि सिध्यति—इति वाल्मनोरमा । बहिसः ईककि सति टिलोपः, “किति च” इति आदिह्रस्वौ च “वाह्यीकः” इति ॥ स्यामन्-शब्दात् प्राग्दीव्यतीये अर्थे अकारप्रतायो वक्तव्यः इत्यासौ । अत्र “अश्वत्यामः” इत्यादाहरणात् भार्येपि तथा स्थितत्वात् अत्र प्रतायविधिलेपि तदन्तविधिविधाः । अश्वस्य इव स्याम वक्ष् (स्थितिर्वा) यस्य इति अश्वत्यामन्, इषोदरादित्वात् ‘स्यामन्’ इत्यास्य सकारस्य तकारः स्यात् । अतः अप्रताये सति अश्वत्यामः इति । भवार्थे तु अकारप्रतायस्य लुग् वक्तव्यः—अश्वत्यामा इति ॥ लोमन्-शब्दात् उत्तरपदात् वङ्गु अपताेषु वाच्येषु—अकारः स्यात्, न तु वाह्यादिलक्षण इज्, अत आह “वाह्यादि—इजोऽपवादः” ।

उडुलोमन् + अ (बहुवचन) = उडुलोमाः (“नस्तद्धिते” इति टिलोपः) इत्यादि ॥
 असत्तां बहुत्वविवचायां औडुलोमिः (इति वाह्यादि इज्) ; अतः आह
 “बहुषुकिम्—औडुलोमिः” ॥ गो-शब्दात् अजादिप्रतायस्य प्रसङ्गं सति ‘यत्’ स्यात् ।
 अत्र ‘सर्वत्र’—ग्रहणे तु पूर्ववार्तिकस्थस्यप्रापत्यार्थनिवारणार्थम् इति बोधयाम्, गविभवम्
 इति अजादिप्रतायस्य अणि विहिते सति ‘यत्’—ततः गव्यम् इति । असति अजादि-
 प्रताये, “हेतुमनुष्यभोग्यन्तरस्याम्” इतिरूपप्रताये, तथा “गोश्वपुरीषे” इतिमयटि च
 सति, प्रतायस्य अजादित्वाभावात् यत् न स्यात्, अत आह—“अजादि प्रसङ्गं किम् ?
 गोभ्य हेतुभ्यः आगतम्—गोमयम्” । प्रतायस्य हलादित्वात् एतत्स्थाने वार्तिकवलेन
 ‘यत्’ न स्यात् ॥

१०७८ । उत्सादिभ्योऽज् । ४।१।८६ ॥

दी— । औत्सः । “अग्निक्लिभ्रां ढक् वक्तव्यः” (वा)—

अग्ने रपत्यादि—आग्नेयम् । कालेयम् ।

The affix अज् comes after words of the उत्सादि list in प्रागद्वीवातीय senses. The words अग्नि and कलि however take ढक् yielding आग्नेय &c.

मित— । प्रागद्वीवातीयेषु अर्थेषु इति वर्त्तते । ततः क्रमप्राप्तमणं वाधित्वा
 उत्सादिशब्दभ्यो अज् स्यात् । उत्सादि र्था—उत्स, उदपान, विकिर
 विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, वक्ष्यासे (i. e., वक्ष्यशब्दः
 ‘असे’ असमासे सति अत्रपद्यते), धेनु, पृथ्वी, जगती, त्रिष्टुप, अनुष्टुप, जनपद,
 भरत, उशीनर, यीष, पीलु, कुण, उदस्थान देशे, षष्ठदंश, भल्लकीय, रथन्तर,
 मध्यन्दिन, ब्रह्मन्, महत्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह, ककुभ,
 सुवर्ण, देव ; यीषादयस्कन्दसि—इत्यात्सादि ॥ केचिदत्र ‘पृथ्या’—शब्दमपि पठन्ति,
 तेन अजा ‘पार्थ’ भवति इत्याहुः ॥

कथं माध्यन्दिनमिति ? भाषायां तु “मध्योमध्यं दिनण् चास्मात्” इति
 मध्यशब्दात् भवार्थे दिनण्प्रत्यये, इहैव निपातनात् मध्यशब्दस्य ‘मध्यम्’-भावे सति

सिधति इति । यद्वा—दिनस्य मधम् इति, ततः मधान्दिनम् उत्सादिगण-पाठात् निपातनात् सिद्धम् । पयात् भवाद्यर्थे अञि सति माधान्दिनम् इति एतां गणोक्तां 'शीघ्रादयच्छन्दसि' इति छान्दसप्रक्रियामपि कैचित् भाषायां पठन्ति । अञिन् पक्षे एव—असति अञि, "मधान्दिने अर्धरात्रे वा" इत्यादि मनुप्रयोगः उपचारात् सङ्गच्छते, अन्यथा भाषायां (प्रथमपक्षे) मध + दिनण् = माधान्दिनम् इति द्वियुक्तं स्यात्, यथा "माधान्दिनसवनाय तमसामनुप्रपन्नः" इति उच्यते ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थ-साधारणाः प्रत्ययाः ॥

अधुना अपतत्राधिकारप्रकरणमाह—

१०७८ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्रजौ भवनात् । १४।१८७॥

दी— । "धान्यानां भवने—" (१८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञ्-स्त्रजौ स्तः । स्त्री णः, पौंसः । वतर्थे न ; "स्त्रीपुंवच्च" (सूत्र ८३२) इति ज्ञापकात्—स्त्रीवत्, पुंवत् ।

The words स्त्री and पुमस् respectively take the तद्धित affixes नञ् and स्त्रज् after these in all the senses enumerated henceforth up to the sutra 'धान्यानां भवने'—No 1802. Thus स्त्री + नञ् = स्त्री णः (with आदिद्विषि), similarly पौंसः । But in the sense of the affix वति (comp. "तेन तुल्यं क्रिया चिदिति.") नञ् and स्त्रज् do not come after these words, owing to the use of the word "स्त्री पुंवच्च" in the sutra (932) in—एकशेष (ante). Thus we get स्त्रीवत्, पुंवत् ।

नित— । स्त्री च पुमान् च इति "स्त्रीपुंसी" इत्यतः । "अचतुर-विततुर—" इत्यादिस्वरेण समासान्तः अच् । ताभ्याम् ; स्त्रीशब्दात् पुमसशब्दात् च इत्यर्थः । "प्राग्-दीन्यतोऽण्" इति सूत्रात् "प्राक्" अनुवर्तते । ततः आह— "धान्यानां भवने चेषु स्त्रज्-

इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञ्—स्रजौ स्तः” । स्त्री + नञ् = स्त्रीण (आदि-
 बद्धिः गत्वच्च) । स्त्रिया अपत्यम्, तत्रभवः, तामां समूहः—इत्यादि हि अस्वार्थः ; एवं
 पौंस इति । “कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वंपुंसा” इति । ‘आ चत्वात्’ इति चकाराद्व्यत्ये”
 इति मनोरमा । अत्र स्रजि सति पुम्स् शब्दस्य पदत्वात् संयोगान्तलोपः, आदिबद्धिश्च ।
 “तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः” इति सूत्रविहिते वत्यर्थे स्त्रीपुंशब्दाभ्यां नञ्-स्रजौ न स्तः ।
 कथमेतत् ज्ञायते इत्यवाह—एकशेषप्रकरणे “स्त्रीपुंवच्च” इति सूत्रे पुंवत् इति
 सूत्रकारिणोव व्यवहारात् एतत् ज्ञायते, अन्यथा ‘पुंवत्’ इति निर्देशो व्यर्थः स्यात् ।
 अस्य ज्ञापकस्य च सामान्यापेक्षत्वात् स्त्रीशब्दादपि वतार्थे नञ् न इति फलितम्—
 एकयोगे एकत्र दृष्टे न्यायः अन्यत्र प्रयुज्यते वाधकाभावात्, भाष्येपि तथा
 दृङ्गितत्वात् ॥

१०८० । द्विगोलुर्गनपत्र । ४।१।८८ ॥

दी । द्विगोनिर्मितं यस्तद्धितः अजादिः अनपतरार्थः प्राग्-
 दीवप्रतीयः तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
 पुरोडाशः = पञ्चकपालः ॥ ‘द्विगोनिर्मितम्’ इति किम् ? पञ्च-
 कपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । ‘अजादि’ किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् ।
 ‘अनपत्रे’ किम् ? द्वयोर्मित्रयोरपत्रं द्वैमित्रिः ।

The Taddhita affix which arises in the matter of a
 द्विगुसमास (i.e. which conveys the sense of द्विगु) and which begins
 with a vowel (अजादि) and which does not signify अपत्यार्थ and
 which has प्राग्दीव्यतीय senses,—elides. Thus we get पञ्चकपाल
 with elision of अण् done by the rule—“संस्कृतं भचाः” । Why do
 you say “द्विगोनिर्मितम्” in the vritti ?—witness पाञ्चकपालम् with
 अण् in the sense “तस्येदम्” । This अण् being not in the matter
 of द्विगु i. e. here there being no तद्धितार्थद्विगु, it does not elide.
 Why do you (or we) say “अजादिः” in the vritti ?—witness

पञ्चमर्गद्वयम् in the sense पञ्चम्यः गर्गभाः आगतम् । Here there being occasion for तद्धितार्थं द्विगु, the affix still does not elide for it is not an अजादि affix. Why do you (or-we) say अनपत्ये in the vritti ? Witness द्वैमिविः in the matter of तद्धितार्थद्विगु ; here the affix does not elide, for the sense is अपत्य, whereas we want अनपत्यार्थं तद्धित here in the rule.

मित—। “द्विगोः” इति निमित्तसम्बन्धे षष्ठी, ‘तद्धितस्य’ इत्यनेन अन्वितम् । “तद्धितार्थोत्तरपद समाहारश्च” इति सूत्रेणैव पूर्वं तद्धितविषये द्विगुरभिहितः एव । अत आह—“द्विगोर्निमित्तं यः तद्धितः तस्य लुक् स्यात् ।” “प्राग्दीव्यत” इति वर्त्तते, ततः च षष्ठी “प्राग्दीव्यतीयः” उक्तः । “गोत्रे लुगचि” इति उत्तरसूत्रात् “अचि” अपत्यव्यति [उत्तरसूत्रात् पूर्वसूत्रे आकर्षणम् आनयनमेव अपकर्ष इति प्रागुक्तम्], तच्च षष्ठान्नं सत् ‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् ; अत आह—“यः तद्धितः अजादिः” इत्यादि ॥ तद्धितविषये द्विगोः उदाहरणं यथा—पञ्चसु कपालेषुसंस्कृतः पुरोडाशः इति “संस्कृतं भक्षाः” इति सूत्रेण तद्धितार्थद्विगुविषये अणि प्राप्ते वर्त्तमानसूत्रेण तस्य लुक् स्यात् । षष्ठी “द्विगोर्निमित्तम्” इति कथमुक्तम् ? तद्धितार्थविषयादन्वय “तस्यैवम्” इत्यादि अर्थे प्रत्ययस्य लुक् यथा न स्यात् ; ततः पञ्चकपालस्य इदम् इति पञ्चकपाल + अण् = पाञ्चकपालम् । ‘अजादिः’ कथं षष्ठी अन्तर्भूतम् ? पञ्चम्यः गर्गभाः आगतम् इत्यर्थे “हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्” इति सूत्रविहितरूप्यप्रत्ययः तद्धितार्थद्विगुः अपि अजादित्वाभावात् न लुतः । षष्ठी ‘अनपत्ये’ कथमुक्तम् ? अपत्यार्थं द्विगो प्रत्ययः (इञ्) अजादिरपि यथा लुप्तेन स्यात्, ‘द्वयोर्मितयोरपत्यं द्वैमिविः इत्यादि च यथा सिध्यन्ते ॥

१०८१ । गोत्रेऽलुगचि । १।१।८८ ॥

टी—। अजादी प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्य अलुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । “ब्रह्मच्छुः” ॥

An affix denoting गोत्रार्थं and which is to elide by such rules as “यञ्जादिभ्योऽण्,” does not elide when again an अजादि. Tadd-

hita is to follow and has प्राग्दीव्यतीय sense. Thus गर्गस्य गौत्रापत्तं = गर्गाः with यञ् by—गर्गादिभ्यो यञ् । This यञ् elides in the plural by “यञञोच” and the form in the plural is गर्गाः । Then in the sense गर्गाणां (i. e. बहुगर्गाणां) क्ताः, “छ-प्रत्यय” is due by the rule “इडात् छः” (गर्गा being a word beginning with a वृद्धि vowel “आ” ।—This छ is = ईय) । So अजादि प्राग्दीव्यतीय तद्धित affix following on, the गौत्रार्थप्रत्यय i. e. यञ् after गर्ग (which elided in the plural) will not elide by this present rule when ईय follows. Thus the form now is गर्गा + ईय or गर्गा + ईय and we look forward—

मित— । गौत्रं + अलुक् + अचि इति छन्दः । “प्राग्दीव्यतः” इति वर्त्तते, ततः प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय इति अर्थो भवति । “अचि” इति तस्य विशेषणम् ; ततः आह “अजादौ प्राग्दीव्यतीय विवक्षिते अलुक् स्यात्” । कस्य अलुक् भवेत् ? इत्याह— “गौत्रे” वर्त्तमानस्य प्रत्ययस्य, गौत्रार्थकप्रत्ययस्य इति यावत्, अलुक् स्यात् । “यञञोच”, “यञ्कादिभ्यो गौत्रे”—इत्यादि मूर्त्तुषु वीपां गौत्रप्रत्ययानां लुक् विहितः, तेषाम् एव अजादौ प्राग्दीव्यतीय विषयभूते अलुक् कथ्यते इति मूर्त्तुनिष्कर्षः । एवम् गर्गस्य गौत्रापत्यं गर्गाः (“गर्गादिभ्यो यञ्”) इति यञ्, अस्य बहुत्वविषयायाम् “यञञोच” इति मूर्त्तुषु यञो लुक् उक्तः, ततः “गर्गाः” इति भवति । अधुना— गर्गाणां (बहुगर्गाणां ? इत्यर्थः) क्ताः इत्यर्थे, “इडाच्छः” इति मूर्त्तुषु प्राग्दीव्यतीय (छ-प्रत्यायस्य आदेशभूते) ईय-रूपे अजादौ विवक्षिते, वर्त्तमानमूर्त्तुषु गौत्रप्रत्यायस्य “यञ्”—इत्यास्य अनुक्ति सति, गार्ग्यं + ईय इति स्थिते, ‘यस्यैतिच’ मूर्त्तुषु अकारलोपे गार्ग्यं + ईय इति ज्ञाने आह—

१०८२ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६।४।१५१ ॥

दी— । हलः परस्य अपत्य-यकारस्य लोपः स्यात् तद्धिते परे न

[* यस्य समुदायस्य अर्चा मध्ये आदिः वृद्धिः तत्पृथञ्च स्यात्] ।

तु आकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् ? गर्गंभ्यो हितम् गर्गीयम् । अचिकिम् ? गर्गंभ्यो आगतं गर्गरूप्यम् ।

The अपत्या-यकार affix which comes after a हन् letter (i.e. a consonant) elides when a further Taddhita affix follows, but not if an affix beginning with आकार follows. Thus गर्गा + ईय = गर्गा + ईय (by यसात्त्व) = गर्गीय (with यलोप by the present rule) ; why do we say प्राग्दीव्यतीये in the vritti ?—Witness गर्गंभ्यो हितम् गर्गीयम् । Here the rule “तस्मै हितम्” directs (ईय) after गर्ग (= वृहगर्गा) but it is outside प्राग्दीव्यतीय senses, so here the गोवप्रताय यञ् elides, and is not retained as in प्राग्दीव्यतीय senses. Why do we say अचि in the sutra “गोत्रं लुगचि” ? Witness गर्गरूप्यम्, here रूप्य-प्रताय being not अजादि, the गोत्रप्रताय यञ् elides by “यञ् लोच्य” and is not retained (as in the case of गार्गीयाः) ।

मित— । “देलीपोऽकक्षाः” इति सूत्रात् ‘लोपः’ इति, “सूर्यं तिष्य—” इति सूत्रात् ‘य’ इति च पठान्तं सत् अनुवर्तते । “इलस्तहितस्य” इति सूत्रात् ‘इलः’ इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । ‘अपत्यस्य’ अपत्यप्रत्ययविषयकस्य इदम् इति ‘आपत्यम्’ (अय्), तस्य । इदं ‘य-कारस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । ततः आह—इलः परस्य आपत्य-यकारस्य लोपः स्वात् तद्विधे परे, न तु आति परे—आकारयुक्ततद्विधे परे इत्यर्थः । एवं सति गार्ग्यं + ईय = गार्गीयाः इति अनेन सूत्रेण य-लोपे सति सिध्यति । पूर्वं सूत्रे ‘प्राग्दीव्यतीये’ इति कथमुक्तम् ? “तस्मै हितम्” इति सूत्रविहितप्रत्ययस्य प्राग्दीव्यतीय-अहिभूतत्वात् हितार्थे गार्गा + य् (ईय) इति कृते गोवार्थं कथञ् प्रत्ययस्य “यञ् लोच्य” इति लुगच, न तु अलुक् । पूर्वं सूत्रे ‘अचि’ इति क्त्वात् उक्तम् ? अजादी प्राग्दीव्यतीये सति अपि “यञ् लोच्य” इति गोवार्थं प्रत्ययस्य लुगव यथा स्वात् । ततः गर्गंभ्यः आगतम् इति यञ्-लोपे गर्गरूप्यम् एव भवति ।

दी—। प्राग्दीव्यतीये अजादिप्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वच्चमाणः फिन् । ततो यूनि अण् = ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि गौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावात् छो नः ।

An affix (तद्धितप्रत्यय) denoting युवार्थं elides when a further अजादि affix (तद्धित) having प्राग्दीव्यतीय sense is to follow or is mentally wished to be added on. Thus ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यम् gives ग्लुचुकायनिः (will फिन् i. e. आयनि by the rule “प्राचामहडात् फिन् वहुलम्”); Then तस्यापत्यं युवा gets अण् by “प्राग्दीव्यतीये”, and the form is ग्लौचुकायनः । Now in the sense तस्य छात्राः, the युवप्रत्यय i.e. अण् here elides by the present rule giving ग्लुचुकायनि as before; then adding अण् (छात्रार्थे) we get finally ग्लौचुकायनः । Now the question may arise that if the final is the same with or without elision of युवार्थकप्रत्यय,* then why this mention for elision of युवार्थकप्रत्यय ? On this the answer is given by Bhattoji —if elision of युवार्थकप्रत्यय is not mentioned then ग्लौचुकायनः (with—यूनिअण्) will take छ in the sense तस्य छात्राः by “हडात् छः”, for ग्लौचुकायन begins with a वृद्धि vowel (i.e. औ), whereas by saying “elision of युवप्रत्यय when a further affix is to be added”, we get ग्लुचुकायनि (with—elision of युवार्थकप्रत्यय i. e. अण्) and then this अण् being elided ग्लुचुकायनि is not

* See rules ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोवम्’ and “जीवति तु वंश्ये युवा” for meanings of गोवसंज्ञा and युवसंज्ञा is तद्धित ; comp. वंश्ये पित्रादी जीवति पौत्रादे र्यदपत्यं चतुर्थादि तद् युवसंज्ञं न तु गोवसंज्ञम् ॥

a वृद्ध word (for its first vowel is now no longer a वृद्धि vowel) and so we do not get छ here by the rule “वृद्धाच्छः” ; thus Bhattoji has “अणोलुकि वृद्धत्वाभावात्छोन” । Hence the necessity of saying—elision of युवार्थप्रत्यय here by this rule.

मित । अत्र ‘प्राग्दीव्यत्’ इत्याद्यनुवृत्तिरस्ति पूर्वसूत्रवत् । ततः आह—
 “अजादी प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विचक्षिते (वृद्धिस्थे अनुत्पन्न एव) युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्” । उदाहरणं यथा—ग्लुचुकस्य गोवापत्यमिति ग्लुचुकायनिः,
 “प्राचामवृद्धात् फिन् वहल्लम्—” इति सूत्रेण फिन् । तत आह—“वक्ष्यमाणः
 फिन्” । ततः तस्य अपत्यं युवा इत्यर्थे “प्राग्दीव्यतोऽण्” इति सूत्रेण—अण्
 स्यात् ततः ग्लौचुकायनः इति, अतः भद्रोजिराह—“ततो यून्यण्” इत्यादि । तस्य
 छात्रः इत्यर्थे विचक्षिते एव युवार्थकप्रत्ययस्य अणोलुक् स्यात्, ततः ग्लुचुकायनिः
 इति जायते, अधुना छात्रार्थकस्य अण्-प्रत्ययस्य पुनः प्राप्तौ ग्लौचुकायन इति
 भवति । ननु युवप्रत्यये अलुक्तेपि ग्लौचुकायन एवस्यत् तत् कथं “युनिलुक्”
 इत्यनेन युवार्थकप्रत्ययस्य लुक् विहितः ? अत्रोत्तरमाह—युवप्रत्ययस्य अलुकि
 सति, ‘ग्लौचुकायन’—शब्दस्य प्रथमाच्चः वृद्धत्वात् ‘तस्य छात्रः’ इत्यर्थे “वृद्धाच्छः”
 इति छः भविष्यति, ततो ग्लौचुकायनीय इति अनिष्टमापद्यते ; किन्तु लुकि उक्ते
 युवप्रत्ययस्य अणो लुप्तत्वात् ‘ग्लुचुकायनि’ शब्दस्य वृद्धत्वाभावात् छः न स्यात्,
 किन्तु अण् भवेत्, ततः इष्टम् ग्लौचुकायनपदं लभ्यते । अतः दीक्षित आह—
 “अणो लुकि वृद्धत्वाभावात् छो न” । युवप्रत्ययस्य लुक्प्रिये सूत्रान्तरमाह—

१०८४ । पैलादिभ्यश्च ।२।४।८८ ॥

दी— । एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । “पैलाया वा”
 (सूत्र ११२१) इत्यण् । तस्मात् “अणो द्व्यचः” (सूत्र ११८०)
 इति फिज् । तस्यलुक् । पैलः पितापुत्रश्च । “तद्वाजाञ्चाणः”
 —(गणसूत्रम्) । “द्व्यचमगध—” इत्यस्यन्तात् आङ्गशब्दात्
 “अणोद्व्यचः” इति फिजोलुक् । आङ्गःपिता पुत्रश्च ।

The युवार्थक affix elides, after words of the पैल class. Thus पीलाया गोवापत्यम् gives पैलः (with अण् by the rule "पीलाया वा"—1121—in supercession of the general rule "स्वीभ्यो ढक्"). Then पैलस्य अपत्यं युवा is to yield पैल + फिञ् by the rule "अणो ह्यचः" (Sutra 1180); but this फिञ् (युवप्रत्यय) elides by the present rule giving the form पैल as before. So both पिता (father) and पुत्र (son) are called पैल. The पैलादि list (as given under Tika here) says that the युवप्रत्यय after अण् the तद्राज affix—(i.e. a तद्धित affix i.e. अञ् अण् &c. having sense of both तस्यापता' and तेषां राजा is called तद्राज affix by the rule "ते तद्राजाः")—elides. Thus अङ्गानां अपत्यं वा राजा gives अङ्ग + अण् (by the rule "इञ्मगधकलिङ्मूर्मसादण्") = आङ्गः, अस्य युवापत्यम् is to take फिञ् by "अणोह्यचः". Now the ganasutra "तद्राजाच्चाणः" under this पैलादि list declares elision of युवप्रत्यय i. e. फिञ् after this आङ्ग. So the final form with युवप्रत्यय sense is आङ्ग as well. So Bhattoji as before says "आङ्गः पिता पुत्रश्च" i.e. आङ्ग means and is applied to both father and son.

[N. B.—Note that this पैलादि in not a closed list].

मित—। "शास्त्रविद्यार्पञ्जितो यूनि लुगणिजोः" इत्यतः "यूनि लुक्" इत्यनुवर्तते । अतः 'पैलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य एव लुक्' इत्यर्थो जायते । उदाहरणं यथा—“पीलाया गोवापततां इत्यर्थे 'स्वीभ्यो ढक्' इति ढकं वाधित्वा 'पीलाया' वा इत्यण् भवति"—(वालमनोरमा) । ततः—'पैल' इति जायते । अस्मात् युवप्रत्यये सति "अणोह्यचः" इति फिञ् (आयनि) प्राप्नोति । वर्त्तमान-सूत्रेण अस्य प्रत्ययस्य लुकि सति—(युवप्रत्यायाथे) 'पैल' एव भवति । अतः भट्टोजिः प्राह—“पैलः पिता पैलःपुत्रश्च” । पैलादिगणे एव सूत्रमस्ति—“तद्राजाच्चाणः”—तद्राजप्रत्यायात् अणः परस्य युवार्थकप्रत्यायस्य लुक् स्यात् इति । केच तद्राज-

प्रत्ययाः ? “जनपदशब्दात् क्षत्रियात् अज्” स्यादपतेर.....तसा राजन्यध्वम्”
—इति अपत्ये राजनि च अर्थे, क्षत्रियवाचकात् तथा जनपदवाचकात् शब्दात् ये अज्
—अण्—प्रभृतयः उक्तादिमूर्तेषु विहिताः तएव तद्राजाः ; “ते तद्राजाः” इति हि
सूचम् । एवं सति अङ्गानां अपत्यं राजा च इत्यर्थे अण् प्राप्नोति—“ह्यजमगधकलिङ्ग-
सुरमसात् अण्” इति सूत्रेण । ततः ‘आङ्ग’ इतिरूपं लभ्यते । अस्य युवार्थे “अणोद्वाचः”
इति फिजि प्रकृते सति वर्त्तमानसूत्रेण तस्य लुक् । ततः युवार्थकप्रत्ययेपि आङ्ग एव
जायते । अतः भद्रोजिराह—“आङ्गः पिता पुत्रश्च” ।

पैलादि र्था—पैल, शालङ्कि, स्यात्कि, स्यात्कामि, राह्वि, रावणि, औदञ्चि,
औदव्रजि, औदमचि, औदमसिज्, औदभञ्जि, देवस्थानि, पैङ्गलौदायनि, राह्वचति,
भौलिङ्गि, राणि, औदमन्थि, औदगाहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, तद्राजाच्चाणः ।
आकृतिगणोयम् ॥

अत्रगणे पैलशब्दं वर्जयित्वा सर्वे शब्दा इजन्ताः । तेभ्यः “इज्जः प्राचाम्” इति
उत्तरसूत्रेण लुक्सिद्धिं अत्र पाठो व्यर्थः इति चेत् ? नैवम् । यतः उत्तरसूत्रे
“प्राचां गोवार्थे एव लुक् स्यात्” इति विहितम् । अत्र तु “अप्राचां गोवार्थेपि यथा
स्यात् तदर्थं एते इजन्ताः पठिताः—इति समाधेयम्” ।

१०८५ । इज्जः प्राचाम् । २।४।६० ॥

दौ— । गोत्रे य इज् तदन्तात् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्, तच्चेद्
गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्य अपत्यम्—“अत इज्”,
“यञ्जिञोश्च” इति फक् (तस्य लुक् ?)—पान्नागारिः पिता
पुत्रश्च । प्राचाम् किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः ।

The word having the affix इज् in the sense of गोव after it,
has its युवप्रत्यय elided after it, if again that गोव refers to one of
प्राग्देश । Thus पन्नागार referring to one of प्राग्देश, takes इज् in the
sense of गोवापत्य by the rule “अतः इज्” yielding the form
पान्नागारिः । Then the युवप्रत्यय to be added to it is फक् by the

rule “यञिञोश्” ; but this फक् elides by the present rule finally giving पात्रागारि as well. So Bhattoji has “पात्रागारिः पिता पुत्रश्” । Why do we say “प्राचाम्” in the rule ? Witness दाक्षिः पिता with इञ्., and दाचायणः पुत्रः with फक् by the rule “यञिञोश्”, for दाक्षि does not refer to प्राग्दर्शीय गोव, and thus लुक् of the युवप्रताय by the present rule does not come in.

नित—। ‘इञ्’ इति पञ्चम्यन्तम् । अस्या प्रतायत्वे तदन्तग्रहणम् । अर्धतः गोवार्थकत्वं लभ्यते । तत आह “गोवै च इञ् तदन्तात्” । “अत्रचविय—” इति सूत्रात् ‘यूनि लुक्’ अनुवर्तते । तेन शेषपूर्णेन आह—” तदन्तात् युवप्रतायस्य लुक् स्यात्” । ‘प्राचाम्—’ इति गोवै विगिनष्टि, व्याख्यानमिवाव शरणम् । तदाह “तच्चैत् गोवै प्राचां भवति” । पात्रागारस्य गोवापताम् इति पात्रागारिः, “अतइञ्” इति गोवापतेः इञ् भवति । अस्या प्राग्दर्शीय गोवत्वात्, अस्मात् युवप्रताये सति “यञिञोश्” इति सूत्रेण फक् प्राप्नोति । वर्त्तमानसूत्रेण च तस्य लुक् स्यात् । ततः पात्रागारिः इत्यत्र लभ्यते । अतः आह—“पात्रागारिः पिता पुत्रश्” । सूत्रे “प्राचाम्” इति किमर्थं मुक्तम् ? दाक्षिः पिता (दक्ष + इञ् गोवापत्य), किन्तु दाचायणः पुत्रः (दाक्षि + “यञिञोश्” इति फक्) ; अत्र फक् इति युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति, यतः दाक्षिण्यः प्राग्दर्शीयगोवत्वं न बोधयति ।

१०८६ । न तौल्ललिभ्यः । २। १। ६१ ॥

दी—। तौल्लल्यादिभ्यः परस्य युवप्रतायस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्रायः (निषिध्यते ?) । तुल्ललः—तत इञि फक् । तौल्ललिः पिता—तौल्ललायनः पुत्रः ।

Words of the तौल्ललि class (having the गोव affix इञ् after these) do not elide the युवप्रत्यय to be added after it. This sutra prohibits elision of the युवप्रत्यय that is to take place by the previous rule. Thus तुल्लल + इञ् (गोवापत्य) = तौल्ललिः । Then by

“यञिञोश्” we get तौल्ल्वायनः with फक् added in the sense of युवप्रत्यय by the present rule, though it refers to a प्राच्य गोत्र ।

मित—। ‘तौल्ल्लिभ्यः’ इति बहुवचनेन तौल्ल्ख्यादिगणो लक्ष्यते । तत आह ‘तौल्ल्ख्यादिभ्यः परस्य’ इत्यादि । तुल्ल्लो नाम कथित् प्राच्यः । तस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति तौल्ल्लिः, “अत इञ्” इति सूत्रेण । एतदन्तस्य वर्त्तमानसूत्रेण युवप्रत्ययस्य अलुकि सति, तौल्ल्लि + फक् = तौल्ल्वायनः, “यञिञोश्” इति सूत्रेण फक् । अत आह—“तौल्ल्लिः पिता । तौल्ल्वायनः पुत्रः” ।

तौल्ल्ख्यादिर्द्विधाः—तौल्ल्लि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमिति, दैवति, वार्कलि, नैककि, दैवयञिञ्, दैवमति, वाफद्द्रकि, वैल्ल्लकि, वैल्ल्लकि, आनुरोहिति, पौष्करमादि, आनुराहति, आनुति, प्रादोहनि, नेमिथि, प्राडाहति, वान्भकि, वैशीति, आसिनामि, आहिंसि, आमुरि, नैमिषि, आभिवन्भकि, पौष्पि, कारंणपालि, वैकर्णि, वैनकि, वैहति ॥

१०८७ । फक् फिञोरन्यतरस्याम् । १४।१८।१ ॥

दी । “यूनि लुक” (सूत्र—१०८८) इत्येव पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः = कातीयाः— कात्यायनीयाः । यास्कस्यापत्यं—यास्कः । ‘शिवाद्यण्’ । तस्यापत्यं युवा = यास्कायनिः । “अणो द्वचः” इति फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः ।

The compulsory elision of the युवप्रत्यय that is enjoined by the sutra “यूनि लुक” (No. 1083), is optionally done in the case of the affixes फक् and फिञ् denoting युवप्रत्यय । Thus कतस्य गोत्रापत्यम् gives कात्र with गर्मादि यञ्, then कात्यस्य अपत्यं युवा yields कात्य + फक् = कात्यायनः (by the rule “यञिञोश्”); now कात्यायनः ends in फक् which is a युवप्रत्यय, so this फक् will optionally elide by this rule, if further तद्धितप्रत्यय is done

after it, as कात्यायनस्य छावाः इति कातीयाः (with elision of फक्), and कात्यायनीयाः (without elision of फक्) । Similarly यस्कापत्यम् = यास्तः with अण्, तस्य युवापत्यम् = यास्कायनिः with फिञ् by “अणोद्घञः” । Then this फिञन्त word (having युवप्रत्यय) optionally elides this फिञ् if further तद्धितप्रत्यय is added after it. Thus तस्य छावाः = यास्कीयाः with elision of फिञ्, and यास्तयनीयाः without elision of फिञ् ।

मित—। “युनि लुक्” इति पूर्वमूत्रमत्र वर्त्तते ; ततः आह—“युनि—” इति पूर्वेषु नित्ये लुकि प्राप्ते, युवाशंकप्रत्यययोः फक्फिञोः लुक् वा स्यात् ; अतः मृत्वे “अन्यतरस्याम्”—इत्याह । उदाहरणं यथा—कृतस्य गीत्रापत्यम् इति काव्यः (“गगीदिभ्यो यञ्” इति यञ्) । तस्य युवापत्यम् इति काव्य + फक् = कात्यायनः (“यञिञोश्च” इति फक्) । कात्यायनस्य छावाः इत्यर्थे तु वर्त्तमानमूत्रेण कात्यायनशब्दं यः युवप्रत्ययो वर्त्तते (यथा फक्), तस्य विकल्पेन लुक्स्यात् । लुकि तु—कात्यायन + ऊ (ईय) = काव्य + ईय = काव्य् + ईय (“यस्येति च” इत्यकारलोपः) = कान् + ईय (“आपत्यस्य च—” इति यलोपः) = कातीयाः । लुगभावे तु कात्यायनीयाः । एवम्—युवाशंक—कृक्-प्रत्ययस्य वैकल्पिकं लोपमुदाहृत्य तादृशस्य फिञो लुकमुदाहरति—यस्कापत्यम् = यास्तः (शिवादित्वात् अण्) ; ततः तस्य युवापत्यम् इत्यर्थे “अणोद्घञः” इति फिञ् । अस्मात् तस्य छावाः इत्यर्थे वर्त्तमानमूत्रेण फिञोलुकि सति यास्कीयाः (“ह्रस्वाच्छः” इतिहः), असति लुकि ह्रस्वात् छे सति यास्तयनीया इति ।

१०८८ । तस्यापत्यम् । ४।१।८२ ॥

दी—। षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थीत् अपत्ये अर्थे उक्ता वक्ष्यमाणस्य प्रत्यया वा सुः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदित्वद्धिः अन्त्योपधादृद्धौ वाधते ।

The previous and following तद्धितप्रत्ययस्य are added to the entire षष्ठान्त words syntactically connected with another, in the sense of अपत्य (descendant). See also rule 1072 ; thus उपगोः अपत्यम् gives औपगव (with अण्—आदिद्वद्धि and then अन्तागुण by the rule “ओर्गुणः”) । Now in तद्धित this आदिद्वद्धि by the rule “तद्धितेष्वचमादेः” will bar the द्वद्धि in the final and in the penultimate vowels, though the प्रत्यय may end in ण् or ज् and then though अन्ताद्वद्धि may be due by “अचोञ्जिति” etc. Thus in उपगु + अण् we get आदिद्वद्धि and then अन्तागुण by “ओर्गुणः” and no अन्ताद्वद्धि as well.

मित—। ‘तद्धिता’ इति, ‘प्रत्ययः’ ‘परः’ चाधिकृतम् अस्ति । तच्छब्दस्य सर्वनामतया परामर्शित्वात् ‘उपगवादिशब्दान्’ बोधयति । ततः ‘तस्य’ उपगवादेः ‘अपत्यम्’ इत्यर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाः तद्धितप्रत्ययाः भवन्ति । कस्माद्भवन्ति ? इत्यपेक्षायामाह—षष्ठान्तात् शब्दान्,—यस्य शब्दः पुनः सामर्थ्यहेतोः प्रथमं सन्धिकार्यं गत्वा, अर्थवच्छब्देन परिणतः आकाङ्क्षाद्यर्थेन च युक्तः—तस्मात् तद्धितप्रत्ययाः भवन्ति । सर्वमेतत् “समर्थानां प्रथमाद्वा” इत्यस्य व्याख्यायाम् स्फुटीकृतम्—तत्रैव द्रष्टव्यम् । एवम् उपगोरपत्यम् इत्यत्र षष्ठान्तात् ‘उपगुशब्दात्’ प्रत्ययो भवति । ततः अपत्यार्थे अणि कृते “तद्धितेष्वचमादेः” इति आदिद्वद्धौ, “ओर्गुणः” इति अन्तागुणेचसति ‘औपगवः’ इति स्यात् । ननु सत्यपि आदिद्वद्धौ “ओर्गुणः” इति गुणवाधित्वा “अचो ज्जिति” इति सूत्रेण द्वद्धिरेवास्तु स्थानभेदेन उभयसम्भावात् इति चेत् ? नैवम्, तद्धितविषये आदिद्वद्धिः “अन्ताद्वद्धिम् तथा उपधाद्वद्धिं वाधते” । कथमेतत् ज्ञातमितिचेत्, तदाह—“अनुशक्तिकादीनाञ्च” इति सूत्रे उभयोः पदयोः आदिद्वद्धिविधानात् ज्ञायते, यत् आदिद्वद्धौ सत्याम् उपधाद्वद्धिः न स्यात् । तदा उभयपदद्वद्धिविधानम् व्यर्थम् स्यात् । ततः तत्रकौण्डिन्यायात् “सत्यपि उभयसम्भवे वाधनं भवति” इति भाष्येऽपि स्थितम् । व्याकरणे—अपत्यशब्दार्थस्तु उत्तरसूत्रादौ स्फुटीभविव्यति ।

दी—। “तस्येदमित्यपत्ये पि वाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः
 शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्” ॥—(श्लोकवार्तिकम्) ॥
 योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतमन्धेः किम् ?
 सौत्थितिः । अकृतब्रूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् ॥ समर्थ-
 परिभाषया नेह—वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् ?
 अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे माभूत् । ‘वा’—ग्रहणात् वाक्यमपि ।
 “दैवयज्ञि—” इति सूत्रात् ‘अन्यतरस्याम्’—ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि
 —उपश्वपत्यम् । जातित्वात् ङीष्—श्रीपगवी ॥ आश्वपतः ।
 दैत्यः । श्रौत्सः । स्त्रीणः । पौंस्रः ।

Now it may be said that the rule “तस्यापत्यम्” is useless, for its sense may be got in the rule “तस्येदम्” (where by इदम् we can draw down अपत्यम् etc.); nor can it be said that the rule “तस्यापत्यम्” is useful with respect to the later sūtra “अतदञ्”, for then the Sutrakara might unite these two rules into one as “तस्यापत्येऽत इञ्” ! On this the reply is—that if “तस्यापत्यम्”—sense is included in the rule “तस्येदम्” then with respect to इद्व words (i.e. words beginning with a इङि—vowel) the affix will be ‘ञ्’ (ईय) by the rule “इङाच्छः” in अपत्याधिकार as well. If again it is said that the rule “इङाच्छः” being in शेषाधिकार (i. e. being in senses other than अपत्य and चतुर्थं —चतुर्थं including “तदस्मिन्नस्ति इति देशे तन्नास्ति”, “तेन निवृत्तम्”, “तस्य निवासः”, “अदूरभवश्च”) has no application in अपत्याधिकार so let “तस्येदम्” include “तस्यापत्यम्” also and make the sūtra useless. Then however the reply is—that अण् coming by the rule

“तस्यापत्यम्” applying in cases other than “अत् इज्”, वाह्वादि इज्, शिवाद्यण्, गर्गादि यञ् &c. falls within शेषाधिकार as well, for शेष is “उक्तात् वा विनियुक्तात् अन्यः शेषः”, and then कृ will come in cases of इङ् words ; So to direct अण् also in cases of इङ् words as well the separate rule “तस्यापत्यम्” is made here apart from “तस्येदम्”। Thus Panini makes two योगस here ; and भानु being a इङ् word (it having a first इङ्गि vowel—आ) takes अण् in the sense of अपत्य and not कृ, yielding भानु + अण् = भानव (by गुण of the final vowel by “ओर्गुणः”) । “प्रदीयताम् दाशरथाय मैथिली” &c are आर्षप्रयोग । इञ् yielding दाशरथि should be legitimate here by “अत् इज्” । Why do we say कृतसन्धिः in the vritti of this rule as well as in the rule “समर्थानां प्रथमाद्वा” ? Witness—सुउल्यितं यस्य = सुउल्यित = सूल्यित ; now सूल्यितस्य अपत्यम् इति सूल्यित + इञ् = सौल्यितिः by “अत् इज्” । Had we not said कृतसन्धिः in the वृत्ति, then in सु + उल्यित + इज्, we had first to make इङ्गि of the vowel in सु (it being पर) and then by सन्धि the form would have been साबुल्यितिः ; nor being अन्तरङ्ग (an internal affair) we are to make सन्धि first and then इङ्गि; for अकृतवृद्धपरिभाषा being still more forceful than अन्तरङ्गविधि might have operated here making इङ्गि first and सन्धि later (for अकृतवृद्धपरिभाषा see our Vol. I.) yielding the undesirable form साबुल्यिति । So to avoid this form and to establish the desired result सौल्यितिः we distinctly say “कृतसन्धिः” in our vritti of this rule. The तद्धित प्रत्यय is also to take place when there is सामर्थ्य (interdependence &c.), so in case of वस्त्रसुपगोः अपत्यं चैतस्य we cannot get अपत्यप्रत्यय after उपगु, for this word is not related to अपत्यम् but to वस्त्रम् here. Why again do we

say प्रथमान् in the first rule in तद्धिताधिकार ? Because we are to get the affix after the first षष्ठान्त word and not after a अपत्यवाचक प्रथमान्त word (as उपगुरपत्यम् असा देवदत्तस्य—here no अपत्य प्रत्यय will arise after “उपगु”) : There being “वा” in the first rule here ‘optionally we get the वाक्य as well, as उपगोः अपत्यम् (as already said) ; that here समास (as उपग्वपत्यम्) is also optionally allowed owing to “अन्यतरस्याम्” coming down in the rule “समर्थानां प्रथमादा” from the rule “द्वैवद्यि—” (1201) see ante. Now again औपगव being a जातिवाचक word ङीष् will come in the feminine yielding औपगवी (see स्त्रीप्रत्यय under “जातिरस्त्री—”) ; similarly अश्वपति + अण् अपत्यार्थे = अश्वपतः by “अश्वपत्यादिभ्यश्च,” ; दिति + ष (अपत्यार्थे) = दैत्यः, उत्स + अञ् अपत्यार्थे = औत्सः, स्त्री + नञ् अपत्यार्थे = स्त्रीणः, पुम्स् + षञ् (अपत्ये) = पौंशः (see ante) etc.

मित—। श्लोकवार्तिकमिदम् ॥ ननु “तस्येदम्” इति सूत्रेणैव, “तस्यापत्यम्” इति सूत्रार्थस्य गताश्रयात्, कथमत्र सूत्रकारेण व्यर्थं “तस्यापत्यम्” इति पृथक् सूत्रं कृतमिति चेत् (‘तस्येदम्’ इत्यत्र ‘इदम्’—पदेन, असा ‘अपत्येपि’ अर्थलाभात्) —? नैवम् वद—तदा अपत्यार्थेपि “इडाच्छः” इति इडाश्रयात् छ-प्रत्ययः स्यात्, यतः “तस्येदम्’ इत्यत्र अव्यवहितपरसूत्रं “इडाच्छः” अस्ति, ‘तदाधनार्थम्’ इडादपि अपत्ये छ-प्रत्ययः यथा न स्यात् एतदर्थम् “तस्यापत्यम्” इति पृथक् सूत्रं कृतं विहितम् भवेत्, अत आह —“वाधनार्थं कृतं भवेत्” । यदि पुनरिदमुच्यते—यत् “इडाच्छः” इति सूत्रस्य शेषाधिकारस्थत्वात् (अपत्यादिचतुरर्थान्तेभ्यः अन्यः शेषः इति व्याख्यानात्), अपत्यविषये असा प्रयोगो नास्ति एव । ततश्च पुनः इडाश्रयात् छ-प्रत्ययवाधनार्थं पृथक् “तस्येदम्” इति सूत्रकरणप्रयोजनं नास्ति एव, तदा समाधानमेव भवेत्, यथा— “तस्यापत्यम्” इति सूत्रविहितं यदण्, तदपि अदन्तवाङ्मादिभिन्नप्रकृतिकत्वात् शेषः “उक्तात् वा विनियुक्तात् अन्यः शेषः” इति हि न्यायः, अत आह—“उत्सर्गं शेष एवासी” । एवमपि अत्र शेषाधिकारस्थस्य छ-प्रत्ययस्य प्रसङ्गो भवेत् स च प्रसङ्गः इडाश्रय-

विषये एव; अत आह—“वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्” । वृद्धशब्दात् (यस्य आदिः आ-ए-औ इति वृद्धिस्वरयुक्तः—स एव वृद्धशब्दः, तस्मात्) अपि अपत्यविषये क्-प्रत्ययो यथा न स्यात् अतः पृथक् सूत्रम् “तस्यापत्यम्” इति सूत्रकारेण विहितम् । अस्मात् हेतोः “तस्यापत्यम्” इति पृथक् योगः विहितः । अतः भट्टोजिराह—“योगविभागस्तु” । एवं वृद्धात् भानुशब्दात् (भानुशब्दे प्रथमवृद्धिस्वर ‘आ’ इति सत्वात् असौ वृद्धशब्दः) अपत्ये अणोव भवति न तु क्-प्रत्ययः—ततः भानु + अण् = भानो + अण् = भानवः । वृत्तौ “कृतसन्धेः” इति किमर्थम् उक्तम् ? तदाह—सु उद्यितमस्य इति सूत्रितः, तस्यापत्यम् इति सूत्रित + इञ् = सौत्रितः । अत्र सु + उद्यित इत्यत्र सन्धिं कृत्वा ‘सूत्रित’—इति शब्दं साधयित्वा, पश्चात् तद्धितप्रत्ययः यथा स्यात्, अतः आह—‘कृतसन्धेः’ इति । यदि सु + उद्यित + इञ्—इत्यत्र परत्वात् प्रागेव आदिवृद्धिः स्यात्, पश्चाच्च सन्धिकार्यं भवेत्, तदा ‘सावृत्थितिः’ इति अनिष्टं पदं लभ्यते; न च ‘अन्तरङ्गत्वात् सन्धिकार्यस्य बलचक्षु’ वाच्यम्, तदा ततोपि बलीयस्या अकृतवृह-परिभाषया सन्धिः प्रागेव प्रत्ययो भवितुमर्हति, अनिष्टं ‘सावृत्थितिः’ लभ्यते, अतः “अकृतवृहपरिभाषया सावृत्थितिर्माभूत्”, इत्येदर्थमपि वृत्तौ “कृतसन्धेः” इति विशिष्य उक्तम् । अतश्च “समर्थानां प्रथमाद्वा” इति सूत्रे दीक्षितचरणैः “सामर्थ्यां... कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत्” इति कथितम् ॥ सामर्थ्ये सति प्रत्ययो भवति—इति हि समर्थं परिभाषाया आदेशः, ततः “वस्त्रमुपगोः अपत्यं चैत्रस्य” इत्यत्र ‘उपगोः’ शब्दस्य ‘अपत्य’ शब्दस्य च परस्परसामर्थ्याभावात् तद्धितप्रत्ययो न स्यात् । उक्तसूत्रे ‘प्रथमात्’ कथमुक्तम्—तदाह—“षष्ठान्यादेव न तु प्रथमान्तात् प्रत्ययो भवति” । अतः ‘अपत्यवाचकात्’ प्रथमान्तात् ‘षष्ठार्थे’ परे सत्यपि प्रत्ययो ‘माभूत्’ (यथा—उपगुरपत्यम् अस्य देवदत्तस्य) किन्तु प्रथमात् षष्ठान्तात् समर्थादेव प्रत्ययः स्यात् ॥ सूत्रे “वा”—यदृष्टान्त (उपगोः अपत्यम् इति) वाक्यमपि स्यात् । “दैवयज्ञि” इति सूत्रात् अत्र सूत्रे “अन्यतरस्याम्” यदृष्टान्तवृत्तेः “उपगोः अपत्यम्” इत्यत्र समासेन ‘उपग्वपत्यम्’ इत्यपि भवेत् इति सर्वं प्राक् “समर्थानां प्रथमाद्वा” इति सूत्रे उक्तम् ॥ उपगु + अण् = औपगव—अस्य च जातित्वात् “जातेरस्त्री—” इति ङीष् भवेत् ततः ‘औपगवी’ च लभ्यते । अत्रपति + अण् (अपत्यार्थे) = आश्रयपातः, दिति + ष्य (अपत्यार्थे) =

दैत्याः । उत्स + अञ् (अपत्यं) = औत्सः, स्त्री + नञ् अपत्यं = स्त्रीणः, पुंस् + छञ् अपत्यं = पौंसः इत्यादि ; पूर्वं सूत्रादिकमुक्तम् ॥ अधुना “तस्यापत्यम्” इति सूत्रप्राप्तं अपत्यशब्दं क्रमप्राप्तं गोत्रशब्दं च व्याख्याति सूत्रकारः—

१०८६ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४।१।१६२ ॥

दी—। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

“Let what is spoken of as posterity (? progeny) beginning with grandson, be called gotra” (Ballantyne). Thus गोत्र here will include grandson etc. Thus in अपत्याधिकार this is the technical sense of the word गोत्र—whereas outside अपत्याधिकार गोत्र means प्रवराध्यायकथितगोत्र ।

(Also see under “एको गोत्रं”—infra) ।

मित—। अत्राधिकारि कौपि इव अपत्यशब्दस्य न केवलं पुत्रवाचकत्वं स्यात्, किन्तु पुत्रपौत्रादिसन्निविवाचकत्वमेवास्तु, “पञ्क्तिं विंशति—” सूत्रं भाष्यं तथा उक्तत्वात् । एवं च गोत्रशब्दस्य सन्निविवाचकत्वे सति अपत्यस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते, अत्र व्याकरणे पुत्रस्य गोत्रत्वं मास्तु इत्यतः आह—“अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि एव गोत्रसंज्ञं स्यात्” । यस्य यः पौत्रादिः तस्य तद् गोत्रमिति निश्कर्षः ॥ पौत्रप्रभृति किम् ? अनन्तरस्य अपत्याद्यं नाभूत् ।

इदमेव अपत्याधिकारि गोत्रशब्दव्याख्यानम्, अन्यत्र गोत्रशब्देन प्रवराध्याय-गोत्रमेव गृह्यते इति उच्यतेऽपि क्लृप्तीभवित्थिति ॥

१०८० । जीवति तु वंश्यं युवा । ४।१।१३३ ॥

दी—। वंश्यं पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थ्यादि तद्दयुवसंज्ञमेव न तु गोत्रसंज्ञम् ।

Let the fourth descendant in order i.e. the son of a grandson etc, when the original progenitor is living be called

युवन् and not a gotra. Thus the two designations "Gotra" and "Yuvan" are kept distinct here.

मित—। वंशे भव इति वंश्यः (दिगादियत्), वंशोत्पादकइत्यर्थः । एवं वंश्ये उत्पादके पित्रादौ जीवति सति 'पौत्रादिः यदपत्यं सन्ततिः चतुर्थादि' मूलपित्रादिः चतुर्थः सगोत्रः इत्यर्थः 'तद् युवसंज्ञ' स्यात् ; न तु पूर्वसुवप्राप्तं गोत्रसंज्ञं भवेत् । एवं सति अत्रविषये गोत्रसंज्ञाया समावेशो नामूत् ।

१०८१ । भ्रातरि च ज्यायसि । ११ । ११६४ ॥

दी—। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिः युव-संज्ञश्च स्यात् ।

Though original progenitor dies, still the fourth descendent as said in sutra 1090 is called a "yuvan" if the eldest brother is alive.

मित—। "मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठभ्रातरि जवति (सति) युवसंज्ञार्थमिदं सूत्रम्" इति वालमनोरमा ॥ गर्गस्य गोत्रापत्यम्—गार्ग्यः । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ, कनीयान् पित्रादौ वंश्ये मृते भ्रातरि ज्यायसि च जीवति युवसंज्ञो भवति ।

१०८२ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । ११ । ११६५

दी—। भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्र-प्रभृतेः अपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवति-ग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरव्-निर्देशः उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे(?) भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः—गार्ग्यो वा ।

The living son of grandsons etc. is optionally ("वा") called a yuvan if original progenitor's venerable kindred other than the brother (as said in 1091 sutra) still survives. In

the vritti, of the two जीवत्, one "जीवति" is a predicative adj. of अपत्य, the second जीवत् refers to a सपिण्ड * । The तरप् in स्थविरतर is to denote honour in both place and age. Thus 'if a venerable पिढव्य (uncle), grand-father or his brother (?) survives, then the fourth descendant downwards (पौत्रप्रभृतेः अपत्यम्) is optionally a युवसंज्ञ । Thus we get in such cases both गार्ग्यायण (when a युवसंज्ञा), and गार्ग्य (when not a युवसंज्ञा) ।

मित—। सपिण्डास्तु—स्वयम्, पिता, पितामह, प्रपितामह इति सप्तपुरुषाः । एवमत्र मातृकुलीपि गणना, व्याख्यानानात् (?) । 'भ्रातुः' ज्येष्ठभ्रातृवतः 'अन्यस्मिन् स्थविरतरि' अतिरुद्धे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेः अपत्यं 'जीवत्' एव 'युवसंज्ञ' तदाख्यां 'वा' विकल्पेन लभते—इति सूत्रार्थः । इत्थौ तु 'एकं जीवतियहण' अपत्यस्य विशेषणं यथा "अपत्यं जीवत् (सत्)", द्वितीयं जीवतियहणं 'सपिण्डस्य विशेषणम्', यथा "सपिण्डे जीवति सति" । तदाह—"स्थानेन वयसा उत्कृष्टे पिढव्ये मातामहे भ्रातरि * वा जीवति" इत्यादि । ['पितामहेभ्रातरि' इत्येवात्र ज्यायान् पाठः, इत्थौ यथा] । स्थानतः उत्कृष्ट पिढव्यएव, तस्य पिढस्थानीयत्वात् । वयसा चोत्कृष्ट मातामह एव । अन्यत् स्पष्टम् । गार्ग्यायणः इति युवसंज्ञापक्षे, तदभावे गोत्रसंज्ञायाम् गार्ग्यः एव ।

दी—। 'स्थविर'—इति किम् ? स्थानवयोन्युने गार्ग्य एव । 'जीवति' इति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ "वृद्धस्य च पूजायाम् इति वाच्यम्" (वा) ; गोत्रस्थैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । 'पूजा' इति किम् ? गार्ग्यः । "यूनश्च कुत्सायाम् गोत्रसंज्ञेति

* The सपिण्ड are self, father, grand-father, great-grand-father &c. up to the 7th generations in father's side. Op. "सप्तपुरुषावधिज्ञातयः सपिण्डाः" । So prefer the reading पितामहे भ्रातरि here.

वाच्यम् (वा-)—गार्गीं जाल्मः । 'कुत्सा'—इति किम् ?
गार्गायणः ।

Why do we say स्थविरतरं in the sutra and vritti ? If the living सपिण्ड is inferior by place and age then no युवसंज्ञा arises and we get गार्गी (with गोवसंज्ञा) । Why do we say 'जीवति' here ? If the upward सपिण्ड is dead or if the fourth अपत्य is dead then by गोवसंज्ञा we get गार्गी; only, and not गार्गायणः by युवसंज्ञा । Again if a Gotra is honoured, then it gets युवसंज्ञा thus we have तदभवान् गार्गायणः [here तदभवान् इति सुप्सुपा—(कर्मधा ?) implies पूजा] ; in the varttika here "वृद्धस्य" acc. to old professors means "गोवस्य" । Why do we here say पूजायाम्—witness गार्गी as without युवसंज्ञा for no पूजा is implied here. Again in case of censure (कुत्सा) the युवसंज्ञा is termed as गोवसंज्ञा । Then गार्गीः जाल्मः (the wicked descendant of गर्ग), here जाल्म implies "censure." why do we say 'कुत्सा' here ? witness गार्गायणः with—युवप्रत्यय, when no कुत्सा is denoted.

मित—। सूत्रे कथं 'स्थविरतरं' उक्तम् इति आह ? सपिण्डे स्थानतः वयसा वा न्यूनं सति युवसंज्ञा यथा न स्यात् । 'जीवति' गृहणात्, सपिण्डे मृते युवसंज्ञा न स्यात्, अत आह—“मृते मृतो वा गार्गी एव” ॥ अत्र वार्तिकस्थं वृद्धशब्दं व्याख्याति—“वृद्धस्य” इति गोवस्यार्थे प्रयुक्तः, अतः अर्थो यथा—गोवस्य पूजायाम् युवसंज्ञा स्यात् । एवम् उदाहरणे 'तदभवान्' इति पूजावाची शब्दः—“तदभवान् गार्गायणः” = पूज्यः गार्गायणः । पूजायाम् अगम्यमानायाम् युवसंज्ञा न स्यात्, यथा गार्गी इति ॥ 'यूनस्य'—इत्यादि वार्तिके “गार्गीः जाल्मः” इति उदाहरणे—तथा च वालसनोरमायाम्—“यो वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्यं भजते तद्विषयमिदम्”—कुत्सा-स्योतनाय जाल्मशब्दः व्यवहृतः । असत्यां निन्दायाम् युवसंज्ञायां—गार्गायणः इति ॥

१०८३ । एको गोत्रे १८११८३॥

दी—। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम्
श्रीपगवः । गार्गः । नाडायनः ।

“गोत्रे स्त्रीकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वदूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हुपगोस्तृतीये वाच्ये श्रीपगवादिञ्
स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्जेष्टे मृतवंस्ये श्रीपगवेः फक् । इत्थं
फजिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्यः ।
पितामहादीनामपीति मुखपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगीरणा इष्टे
सिद्धे अपि अस्मन्तादिञ् अपि स्यात् । ततश्चतुर्थे फगिति
फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रे अष्टनवतेः अनिष्टप्रत्ययाः
सुरः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे अपृच्छम् ।

Only one अपत्यप्रत्यय is to be attached to a word in the
sense of गोव (i.e. गोवापत्य) । Thus उपगोः अपत्यम् (सन्तति) will give
श्रीपगवः (with अण्) ; further इञ् after श्रीपगव in the sense of his
गोवापत्य again, will not be attached ; for this purpose in view
this sutra is made, similarly गर्गस्य गौवापत्यं will give गर्गस्य only
(with one अपत्यप्रत्यय) ; thus we get नाडायन also with नडादि फक्
in the sense of गोवापत्य । There are two views that अपत्य means
(i) son only ; also (ii) progeny in general (i.e. son and grandson)
some grammarians take अपत्य in the sense of “son” (पुत्र) only,

whereas Panini takes अपत्य here in the sense of progeny in general (सन्ततिवाचक) i. e. he includes पौत्र also ; this is said in the sutra “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।” Thus acc. to Panini. the third descendent (पौत्र) is “gotra” (गोत्रापत्य) whereas in some senses the fourth one (प्रपौत्र) is युवा—[and son is अनन्तरापत्य] ; and diff. affixes are enjoined in these diff. technical senses. Now in order that affix after affix (i.e. one तद्धितप्रत्यय after another in the same (अपत्य) sense after one original word) may not be attached in the sense of गोत्रापत्य, the present sutra is made as “एको गोत्रे” । Thus we have in the sloka “तद् हान्यं स्वमेतत् तथोत्तरम्” । Thus again in the view that अपत्य is of father only (“अपत्यम् पितुरेव स्यात्”), if this present rule is not made, then after one original word as उपगु &c, affix after affix i.e. अपत्यप्रत्यय after अपत्यप्रत्यय, in the sense of तस्य अपत्यम् will go on, one after another in succession till in the case of 100th generation 99 अपत्यप्रत्यय will be attached (e. g.)—उपगोरपत्यम् = उपगु + अण् = औपगव ; then औपगवस्य अपत्यम् will yield औपगवि with इञ्, then again औपगवेः अपत्यम् will give औपगवायन with फक् by “यञिञोश्च” & so on, but as this rule restricts only one अपत्यप्रत्यय in the sense of गोत्रापत्य, so in a series of 100 affixes, 99 affixes will be illegible (अनिष्ट), (comp “गोत्रे खँ कौनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्यते”) । Lastly in the view that अपत्य is of grandfather also (ततः प्राचान्पतीति) i.e. अपत्य = पौत्र ; then in the case of 100 अपत्यप्रत्यय after उपगु etc, as shown above first two अपत्य प्रत्यय one denoting son, another grandson will be correct ; in other words here (then) 98 affixes will be illegal ; thus in this case

in a serial order of अपत्याप्रताय, illegibility will be in all अपत्याप्रताय lessened by 2 from the original root-प्रताय (thus in 100 अपत्या प्रताय, $100-2=98$ will be अनिट प्रतायमाला)—(comp “स्रष्टूनसंख्याभ्यः अनिटोत्पत्तिः प्रसज्यते”) : Bhattoji later explains the gist of these two slokas “गोत्रे स्त्री कोन—सुत्वमेतत्तद्योचरम्”, by पितुरेव अपत्यामिति पक्षे &c. explaining the view that son (अपत्या) is of father only. In this case the third generation from उपगु will be औपगवि (with इञ् after औपगव, the 2nd generation), then in the fourth generation (descendant) [where ऋच is not living] [or—where original वंशप्रवर्तक is dead] युवसंज्ञा being barred (see rules “जीवति तु वंशियुवा” and “भातरि च ज्यायसि”) we get गोवसंज्ञा, and then गोवाद्येक फक् will give औपगवायन । Thus फक् and इञ् going on serially, in 100 the गोत्र from the original, 100 affixes will be attached (of these 99 will be illegal “स्रष्ट्वात् एकोनसंख्यानां अनिटप्रत्ययानां परम्परा उक्तरीत्या प्रसज्यते”) ; In the original view (सुख्यश्च) that अपत्या is of grand-father also then the third generation of उपगु being meant, अण् will first give औपगव—even then इञ् after this अस्तन्त word will come yielding औपगवि ; then after this औपगवि there is फक् in the fourth generation. Thus फक् and इञ् following on in cyclic order in the 100 gotra pratyayas 98 undesirable affixes will come in. To check this fault this present sutra is made. This is also to be understood in the following rule.

मित्त—। अपत्याधिकारात् “एको गोत्रे” इत्याद्य, ‘एक’ इतानेन ‘एक अपत्याप्रतायः’ इति गम्यते । ‘एक’ इति विशिष्य कथनात्, अधिकः प्रत्ययः न भवति, अत आह— “गोत्रे एक एव अपत्याप्रतायः स्यात्” । उदाहरणं यथा—उपगोः अपत्याम् इति उपगु + अण् औपगवः । अस्मात्—औपगवस्व अपत्याम् इति औपगव + इञ् =

औपगवि (“अत इज्” इति इज्)—इति द्वितीयः अपताप्रतायो यथा न स्यात्, अत
 विशिष्य आह—‘एक एव अपताप्रतायः स्यात्’ । अपताशब्दस्तु पुञि एव रूढः इति
 केषाञ्चित् मतम् = इति प्रथमपक्षे तु उक्तं सङ्गच्छते । किन्तु अपताशब्दः सन्तानवाची
 सन् पौत्रेऽपि रूढ इति पौत्रस्याप्यपतात्वेन विवक्षिते, अपतात्वादस्य गोत्रत्वे सति इति
 द्वितीयपक्षे तु “औपगवि” इति प्रयोगः साधुः, किन्तु पुनः औपगवैः अपताम् इत्यात्र
 चतुर्थे वंशे वाच्ये औपगव + फक् (“यञिञोश्च” इतिफक्) = औपगवायनः इति
 तु असाधुरेव । यतः चतुर्थादि अपतां न गोत्रं किन्तु युवसंज्ञमेव । गोत्रविषये
 एव एक अपताप्रतायः यथा स्यात् इत्यावमर्थं सूत्रं विहितम् स्यात् । एवं
 प्रथमपक्षे (अपताशब्दस्य पुत्रत्वपक्षे)—अपतार्थे प्रतायपरम्परायां विहितायाम्,
 (उपगोरपताम् औपगवः, औपगवसंप्रापतां औपगविः, तसंप्रापतां औपगवायनः
 इति परम्परायां विहितायाम्) एक एव साधुः, अन्ये प्रतायाः अनिष्टा एव । एवं
 क्रमेण शततमे अपताप्रताये सति,—एकोनशतं अनिष्टाः प्रसज्यन्ते । यत्संख्यकाः
 अपत्यप्रत्ययाः विहिता ततः एकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम् अनिष्टत्वं गम्यते एव ।
 द्वितीयपक्षे (अपत्यशब्दस्य सन्तानसाधारण्येन पौत्रत्वेऽपिद्योत्ये) तु, अपत्यार्थे
 द्वौ प्रत्ययौ भवतः—यथा उपगोरपत्यं औपगवः, तस्य पुनः अपतां औपगव +
 इज् = औपगविः इति । अस्यात् औपगविशब्दात् पुनः अपताप्रताये सति
 (औपगवि + फक् इत्यात्र) एकमनिष्टं स्यात् । एवं वितये अपताप्रताये
 सति—एकमनिष्टं प्रसज्यते । ततश्च अनिनक्रमेण शततमे अपताप्रताये सति
 अष्टनवतिरनिष्टप्रतायाः सुगः । अतोऽत्र यत्संख्यका प्रतायाः ततः द्वि-न्यूनसंख्यकाः
 एव अनिष्टप्रतायाः प्रसज्यन्ते । द्वितीयपक्षस्तु सुखापचः पाणिनिसम्मतः,—एषोर्थः
 “अपतां पौत्रप्रभृति गोत्रम्” इति सूत्रेऽस्फुटीकृतः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह श्लोकद्वयेन
 गोत्रेति—तद्भाखात्रा—“गोत्रे (प्रथमपक्षे इत्यर्थः) स्वैकोनसंख्यानां प्रतायानां परम्परा
 (अनिष्टपरम्परा इत्यर्थः) प्रसज्यते, यद्वा (द्वितीयपक्षे इत्यर्थः), स्व-इत्संख्यकेभ्यः
 (प्रतायेभ्यः) अनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । “अपतां पितुंरेव स्यात्”, “ततः प्राचाम् अपि”
 (पितामहादीनामपि पौत्रः अपतां स्यात् इत्यर्थः)”—इति मतभेदेन हेतुना (गोत्रे
 उक्ता द्विप्रकारम् अनिष्टप्रतायपरम्परा प्रसज्यते) । तद् हानैः (तदनिष्टप्रतायपरम्परा-

त्प्रागाद्य) एतत् सूत्रम् (“एको गोत्रे” इति सूतं कृतम्) तथा उत्तरसूत्रम् (यथा, “गोवाद्-
यून्धस्त्रियाम्” इति उत्तरसूत्रम् कृतम्) । अधुना भट्टोजिरिव श्लोकवार्त्तिकं व्याख्यास्यन्
प्रथमपक्षमाह—“पितरेव अपत्याम्” इति पक्षे (प्रथमपक्षे इत्यर्थः) उपगोस्तृतीयं वाच्यं
श्रौपगवादिञ् स्यात्—(यथा—उपगु + अण् = श्रौपगवः, श्रौपगवस्य इति
श्रौपगव + इञ् = श्रौपगवि i. e. उपगोः तृतीयः वंशधरः) । जीवन् ज्येष्ठः यस्य
इति जीवज्ज्येष्ठः, ज्येष्ठि जीवति चतुर्थस्य युवसंज्ञा, अत आह—‘अजीवज्ज्येष्ठ’—
(तथा च सूत्रं “आहरि च ज्यायमि”) ; स्यतः वंशो यस्य इति सूतवंश्यः, ‘वंश्ये-
पिवादी जीवति युवसंज्ञा स्यात्’ इति युवसंज्ञां वारयन्नाह ‘स्यतवंश्ये’ इति ।
एवं पक्षे उपगोः चतुर्थं वाच्यं श्रौपगवेः फक् स्यात् (“यञ्जिञोश्च” इति सूत्रेण फक्
स्यात्) ततः श्रौपगवायन इति भवति । “इत्थं फगिञोः प्रतायपरम्परायां सतां
मूलात् शततमे गोत्रे एकोनशत-प्रतायाः स्युः—“शततमे गोत्रप्रताये सति एकोनशतं
प्रतायाः अनिष्टाः स्युः इत्यर्थः । अतः श्लोके इममेव प्रथमपक्षमुद्दिश्य आह—“गोत्रे
स्वैकोनसंख्यानां प्रतायानाम् अनिष्टपरम्परा प्रसज्यते” इति । भट्टोजिरिधुना
द्वितीयपक्षमाह—“पितामहादीनामपि (पौत्रे अपत्यां स्यात्)—इति सुखापक्षे
(पाणिनीयपक्षे) तु तृतीयं वाच्यं (उपगोः तृतीयवंशधरे पौत्रे वाच्यं) उपगोः
अणा इष्टमिद्धे अपि (अण् प्रतायेन-श्रौपगव-शब्देन पुत्रत्वे सिद्धे अपि) असन्नात्
(श्रौपगवशब्दात्) इञ् अपि स्यात् (पौत्रस्यापि अपत्यात्वेन विचक्षितत्वात्
गोत्रत्वात् तद्व्योतनाय श्रौपगवशब्दात् “अतइञ्” इति इञ्पि इष्टः स्यात्) । ततः
चतुर्थं (वंशधरे वाच्यं) ऋ- (“यञ्जिञोश्च” इति सूत्रेण फक्) स्यात्, इति (क्रमेण)
फगिञोः (अकारान्तात् इञ्, पुनः इञ्जन्तात् फक् इति) परम्परायां शततमगोत्रं
(गोत्रप्रताये इत्यर्थः) अष्टनवतेः (पृक्तभिः, शब्दभिः इत्यर्थः) अनिष्टप्रतायाः
स्युः” । एवं यथा न स्यात् अतः नियमार्थम् इदं सूत्रम् (“एको गोत्रं” इति सूत्रं
विहितम्) । एवम् एषोर्थः “उत्तरसूत्रं पि,”—“गोवाद् यून्धस्त्रियाम्” इति उत्तर-
सूत्रं पि ऊह्यम्—एषोर्थः तत्रापि नियः बोधो वा इत्यर्थः ।

दी—। यूच्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव अपत्यप्रत्ययः स्यात्,
स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य यूवापत्यं गार्गायणः । स्त्रियां
गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ।

When युवापत्य is implied then अपत्यप्रत्यय arises after a word ending in गोत्रप्रत्यय ; but this युवसंज्ञा does not attach in the feminine gender. Thus in masculine only युवसंज्ञा is attached. For example गर्गस्ययुवापत्यम् = गार्गायणः (with फक्), First गर्गस्य गोत्रापत्यं gives गर्ग + यञ् = गार्गा (by “गर्गादिभ्यो यञ्”) then गार्गास्य युवापत्यं (चतुर्थादि) = गार्गा + फक् = गार्गायणः (by “यञिञीश्च”) । As युवसंज्ञा does not arise in the fem. so in fem., only one गोत्रप्रत्यय comes in i.e., females cannot come within the denotation of युवसंज्ञा । The clause “स्त्रियां तु न युवसंज्ञा, स्त्रियां गोत्रत्वात् एक एव प्रत्ययः” is got from योगविभाग of the word “अस्त्रियाम्” in the sutra.

[N. B.—Each Sutra of Panini is called a योग । Words in a योग or sutra are called एकयोगस्य । The separation however of a word or a portion from a sutra is called योगविभाग] ।

मित—। युवापत्ये विवक्षिते, गोत्रप्रत्ययान्तात् एव अपत्यप्रत्ययः भवति । “अस्त्रियाम्” इति पदस्य योगविभागात् “स्त्रियां तु न युवसंज्ञा” इति लभ्यते । अतः स्त्री उक्तयुवसंज्ञा न स्यात् इति फलितत्वात् आह—“स्त्रियां गोत्रत्वात् एक एव प्रत्ययः” इति । उदाहरणं यथा—गर्गस्य युवापत्यम् इत्यर्थे—प्रथमं गर्गस्य गोत्रापत्यार्थे गर्ग + यञ् = गार्गा (“गर्गादिभ्यो यञ्”) इति गोत्रप्रत्ययान्तशब्दं प्राप्ते, अस्मात् एव ‘गार्गा’—शब्दात् युवापत्ये “यञिञीश्च” इति फक् गार्गायणः इति लभ्यते । स्त्रियां गोत्रत्वात् एकएव गोत्रप्रत्यये, ततः ङीपि गार्गी इत्येव भवेत् । अत्रापि स्त्रीभिन्नयूनि एक एव प्रत्ययः स्यात् इति पूर्वसूत्रे उक्तम् ॥

१०८५ । अत इज् । ४।१।८५ ॥

दी— । अदन्तं यत् प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इज् स्यात् अपत्ये अर्थे । दाक्षिः ।

The original अदन्त base (base ending in अकार) after which the षष्ठी विभक्ति has been added (in course of अपत्याधिकार) takes the affix इज् in the sense of अपत्य (descendant सन्तति) । Thus दक्षस्य अपत्या gives दक्ष + इज् = दाक्षिः । Similarly दाशरथि is got. [The use दाशरथ in “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली” etc is आर्ष, or is defended with अण् in the general sense “तसेदम्” । Thus Bhattoji in his Manorana says “कथं तर्हि ‘प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली’ इति ? अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायां शंभिकोण्”] ।

मित— । ‘अत’ इति तदन्तविधिर्बोध्यः । तत आह—अदन्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । “तस्यापत्याम्”, “समर्थानां प्रथमाद्वा” इत्यनुवर्त्ता आह—“अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इज्स्यात्” । प्रथमोच्चारित-तच्छब्दबोधितात् षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् इति निष्कर्षः । अन्यत्सुगमम् ॥

१०८६ । बाह्वादिभ्यश्च । ४।१।८६ ॥

दी— । बाह्वविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोयम् ॥

Words of the बाह्व class (बाह्व here refers to “the name of a sage”) take इज् in the sense of अपत्य (descendant). Thus बाह्व + इज् = बाह्ववि (son etc of the sage बाह्व) ।

मित— । सुगमा । बाह्व + इज् (ततः “ओर्गुणः” इति गुणोसति) = बाह्वविः (बाह्वनामक ऋषेरपत्यामित्यर्थः) । औडुलोमन् + इज् = (“नस्तद्धिते” इति टिलोपे सति) औडुलोमिः ॥ बाह्वादिगणो यथा—बाह्वु, उपबाह्वु, उपबाहु, निवाहु, वटाहु, उपविन्दु, इषली, इकला, चूडा, बलाका, मूषिका, कुशला, इगला, ध्रुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद, अनुहरत्,

देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमितीजसः सलोपश्च, युधावन्, उदञ्च, माव, शिरम्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, खरनादिन्, नगमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त्तं, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रदुम्न, राम, उदङ्, उदकसंज्ञायाम्, सम्भूयोन्मसोः सलोपश्च ।— आकृतिशणोद्यम् । तेन—सातप्रकि, जाडिच्, शौरि, ऐन्द्रशर्मि, ङाजधेनवि, सावर्णि इत्यादि—सिद्धम् ॥

१०८७ । सुधातुरकङ् च । ८।४।१।८ ॥

दी—। चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यास-वरुड्-निषाद्-चण्डालविम्बानां चेति वक्तव्यम् (वा)—॥

The word सुधात् takes इञ् in the sense of तस्यापत्य (his descendant) and then अकङ् is added to the base. Thus सुधात् + इञ् = सुधात् अक (ङित्वाद् अन्त्यादेशः) + इञ् = सौधातकि । The words व्यास, वरुड्, निषाद्, चण्डाल, विम्ब take इञ् in the sense of अपत्य and then अकङ् is added to these words. Thus there being व्यास (अक्) + इञ्, we look forward—

नित—। सुधात् शब्दात् अपत्यार्थे इञ्-प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेः अकङादेशश्च इति सूत्रार्थः । ततः सुधात् + इञ् इति स्थिते प्रकृतेः सुधात्-शब्दस्य अकङादेशः । ङित्वात् अन्त्यादेशे सति सुधात् अकङ + इञ् इति जाते आदिब्रह्मै—सौधातकिः । व्यास—वरुड्—निषाद्—चण्डाल—विम्ब-शब्दाद् अपत्यार्थे इञ्प्रत्ययः प्रकृतेः अकङ् आदेशश्च । ततः व्यास (अकङ) + इञ् इति स्थिते आह—

१०८८ । न याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वोत्तु ताभ्यामैच् । ७।३।३॥

दी—। पदान्ताभ्यां यकार-वकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः, किंतु ताभ्यां पूर्वो क्रमात् ऐचौ आगमौ स्तः । बैयासकिः । वारुडकिः इत्यादि ।

The usual वृद्धि does not come in case of a vowel that follows पदान् यकार or व-कार, but the augments ऐच् and औच् are respectively attached before these य् and व् । Thus we get वैयासकि (with इञ् and अकङ्-आदेश after व्यास) । Similarly वारुङ्कि etc.

नित— । य्च व्च यूँ (इन्) । ताम्याम् (प्रभौ द्विवचन) ; अत आह—
 “यकारवकाराम्याम् परस्व” । ‘पदान्ताभ्याम्’ इति विशेषणम् । “मृजिर्हृद्धिः”
 इत्यातः अनुवचिलस्य वृद्धिशब्दम् आह्वय्य शेषपूरणेन आह—“न हृद्धिः” । “ऐच्”
 इति पृथाहारः । यथाक्रमं यकावात् पूर्व ऐच्, वकारात् पूर्व औच् । अत आह—
 ताभ्यां पूर्वै क्रमात् ऐची आगमौ स्तः । व्यासशब्देन अत्र वेदव्यासः (पुराण-
 भारतादिप्रणेता एव लक्ष्यते (नामैकदेशग्रहणम्) । व्यास + अकङ् + इञ् इति
 स्थिते व्यासक् + इञ् इत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा पदान्—य-कारस्थाने ‘ऐ’ आगमि सति
 वैयासक् + इञ् = वैयासकिः (सिद्धः) । एवं वारुङ्गशब्दात् अपत्ये ‘वारुङ्किः’,
 निघादात् = नैषादकिः, चण्डालात् = चण्डालकि, विम्बान् = वैम्बकिः ।

१०८८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् ४।१।८८ ॥

११०० । व्रात-च्फञोरस्त्रियाम् ।५।३।११३ ॥

दी— । व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यश्च स्त्रार्थे ञः स्यात् न
 तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्व तद्राजत्वात् लुग्वच्च्यते ।
 ब्राह्मणायन्यः । स्त्रियाम्—कौञ्जायनी ; गोत्रत्वेन जातित्वात् डीप् ।
 अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ।

Words of the कुञ्ज class take च्-फञ् in the sense of गोत्र (पौत्र प्रथति) and not अपत्य in general. Then again the स्त्रार्थिक affix ञ् comes after words denoting व्रात (a whole host—समूह) and words ending in the affix च्-फञ्, but this स्त्रार्थिक affix does not come in the feminine. Thus कुञ्ज + च्-फञ् (आयन) = कौञ्जयन + ञ्

(स्वार्थिक) = कौञ्जायन् । In the plural number this अ्र elides because in the plural this is called तद्राज by the rule “अ्रादयस्तद्राजा” (५।३।११६) and then लुक् comes in by “तद्राजस्य बहुषु लुक्—” ; thus ब्राह्मणायन् like कौञ्जायन् । In the fem. however अ्र not coming in, we get कौञ्जायनी—ङीष् comes because it is जातिवाचक being गोत्र प्रत्ययान्त शब्द (see the rule जातेरस्त्रीविषयात् अयोपधात्) । But in the sense of अनन्तरापत्य i.e. son only, the rule “गोत्रे कुञ्जादिभ्यः” does not apply (for this rule directs फञ् in the sense of गोत्र) and then इञ् by “अत इञ्” comes giving कौञ्जि ।

नित— । ब्रातश्च चफञ् च इति इन्द्रः ततः पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अतः वृत्ती आह—
‘ब्रातवाचिभ्यः च्फञन्तीभ्यश्च’ इति । कौञ्जायना इति स्वार्थे जेप्र सति सिद्धः इति स्पष्टम् । ‘बहुल्वे’ बहुवचने—“अ्रादयस्तद्राजा” इति सूत्रात्—‘तद्राजत्वात्’ लुक् वक्तव्ये (“तद्राजस्य बहुषु तैनेवास्त्वियाम्” इति हिसूत्रम्) । ब्रध्न-शब्दस्य कुञ्जादिपाठात् “गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ्” । ततः स्वार्थे अ्रः ; ‘ज’—इत्वात् तद्धिते आदिबद्धिः । स्त्रियां स्वार्थिक-अ्र प्रत्ययस्य निषेधात् ‘कौञ्जायनी’ इति । ‘कौञ्जायन’ इत्यत्र अदन्तत्वात् टाप् न स्यात्—यतः गोत्रेन जातिल्लात् (“जातेरस्त्रीविषयात् अयोपधात्” इति सूत्रं द्रष्टव्यम्) ङीष् भवति । अत्रसूत्रे गोत्रग्रहणात् (गोत्रस्य च पौत्रादित्वे उक्तत्वात्), अनन्तरापतेर (पुत्रार्थे इतरार्थः) च्फञ् न स्यात्, किन्तु कुञ्जादि-शब्दस्य अदन्तत्वात् “अत इञ्” इति इजिसति ‘कौञ्जिः’ इतरादि भवति ॥

११०१ । नडादिभ्यः फक् ४।१।८८ ॥

दौ— । गोत्रे इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

Words of the नडादि class take the affix फक् in the sense of गोत्र (i. e. in the sense of grandson &c. see rule 1100 also). Thus we get नड + फक् = नड + आयन = नाडायनः (किञ्चात् तद्धिते आदि-

इङिः) &c. But this फक् does not come in the sense of an immediate descendant i. e. son, and then we get नङ् + इञ् (by "अत इञ्") = नाङिः ।

मित— । सुगमा ॥ फक्स्थाने 'आयन' स्यात्, अतः नङ् + आयन = नाङायनः (आदिइङिः) । गोवस्य पाणिनिमने पौत्रादित्वात् अनन्तरापत्यास्य पुत्रत्वात् एव गोत्रत्वाभावात्, अत्र नङादिगणे गोवानुवर्त्तनात् अनन्तरापत्यास्य "अत इञ्" (अपत्यार्थे) इति इञ्चैव स्यात्, ततः नङ् + इञ् इति नाङिः ॥ नङादिगणो यथा—नङ्, चर, वक, सुभ्र, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु, शलङ्क (च) सप्तल, ब्राजध्व, तिक, अग्रिशर्मन्, हथगणे. प्राण, नर, सायक दास, मित, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृत्तरणौ, ब्राह्मणवासिष्ठे, अश्विन, लिगु, चित्र, कुमार, प्रोष्ट, प्रोष्ट च, लौह, दुर्ग, सप्त, शिंशपा, अशहण, शकट, सुमनम्, सुमत, निमत, षट्, जलम्बर, अध्वर, युगम्बर, संसक, दक्षिन्, पिण्ड, पद्याल, चममिन्, सुकृता, म्भिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्, इन्ध, अस्त्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उटम्बर, शोण, अलौह, दण्ड । इति नङादिः ॥

११०३ । हरितादिभ्योऽञ्चः । १४१।१०० ॥

दी— । एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद् यून्ध्यम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणोहरितादिः ।

The affix फक् (आयन) comes in the sense of युवप्रत्यय after words of the हरित class that has already taken the affix अञ् in the sense of गोत्रापत्या (पौत्र) । Thus हरित + अञ् (विदादि - अञ्) = हारितः । तस्य युवापत्याम् = हारित + फक् = हारित + आयन = हारितायनः । The affix फक् here though enumerated and enjoined within the jurisdiction of गोत्रप्रत्यय, still it is to be understood in the sense of युवप्रत्यय, for हरितादि words are already mentioned in

the विदादि class and that class takes अच् in the sense of गीव; so if a further अप्प्रतय is to be made after हरितादि words ending in गीवप्रतय अच्, then that affix (प्रतय) is to be taken in the sense of युवप्रतय, and because the rule "एकोगीव" declares that a further गीवप्रत्यय is not to come after a गीव-प्रतयान्त word, so Bhattoji says "इह गोवाधिकारि अपि सामर्थ्यादयुनि अयम् । न हि गोवादपरो गीवप्रतयः &c".

मित—। गीत्वार्थे अजन्तैः हरितादिभ्यः फक् स्यात् । कथं गीत्वार्थे अजन्तैः इति विज्ञायते ? हरितादयः विदाद्यन्तर्गणः, स च गणः गीत्वार्थे एव अजप्रतयं लभते, "अनृष्यानन्तर्थे विदादिभ्योज्" इति हि सूत्रम् । अतः अतु इदमेव नाद्यं व्याख्यानम् । ततश्च ज्ञायते फक् युनि एव स्यात् । अतः आह "इह गीत्वाधिकारिपि सामर्थ्यादयुनि फक्" इत्यादि । "एको गीवो," इति सूत्रात् च ज्ञायते यत् गीवप्रतयान्तात् अपरो गीवप्रतयो न भवति—ततोपि सुषष्टमेव यत्—फक् (आयन) युनि एव स्यात् । किन्तु अतु गीत्वाधिकार्य उत्तरार्थः । अतु फक्प्रतय इजप्रतयं वाधते । हरितादिर्यथा—हरित, किन्दास, बहसक, अर्कानुष, वध्योग, विष्णुब्रह्म, प्रतिवीध, रघन्तर, रघीनर, गविष्टिर, निषाद, श्वर, अलस, मठर, सपाक, मृड, पुनर्भू, पुव, दुह्विड, ननाह, परस्त्री, परय च ॥

११०३ । यजिञीश्च । ४।१।१०१ ॥

दी—। गोत्रे यी यजिञी तदन्तात् फक्स्यात् । 'अनाति' इतुप्रतिः 'आपत्यस्य' (सू १०८२) इति यलोपीन । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

The words ending in यच् and इच् in गीत्वाधिकार i.e., words after which गीवप्रतय यच् and general अपत्यप्रत्यय इच् are attached take फक् in the sense of युवप्रतय । That फक् is in the sense of युवप्रतय is by inference as in the case of the sūtra हरितादिभ्योज् ।

See "सामर्थ्यात्, युनि अयम्" (in the previous rule). Thus गर्ग + गोत्र-
पता यञ् by गर्गादिभ्योयञ् = गार्गा । Then गार्गा + फक् (आयन) गार्गायणः
(without य-लौप) । गार्गा ends in अपता य-प्रताय and य-प्रताय comes
after ग्, a हल् letter, so the rule "आपतास्य च तद्धिते अनाति" should
direct elision of this य, when a further तद्धित affix follows ;
but as this rule by 'अनाति' says that this elision of य is not
to take place when an affix beginning with आ follows, so
here in गार्गा + आयन, the य does not elide yielding गार्गायणः ।
Similarly दक्ष + इञ् (अपता) = दाक्षि, then दाक्षि + फक्(आयन) = दाक्षायण ।

सित— । 'तदन्तात् फक्' इति = सामर्थ्यात् अयं फक् प्रतायो युनि एव
स्यात् । यतः गोत्रप्रतायात् अपरो गोत्रप्रतायो न च्चति, "एकोगोत्रं" इति सूत्रात् ।
सर्वमितत् पूर्वसूत्रं कथितम् । ततः गर्ग + गोत्रपता यञ् ("गर्गादिभ्यो यञ्"
इति) = गार्गा । ततः युवापता गार्गा + फक् (अनिन तृणि) = गार्गायण ।
'गार्गा + आयन'—इत्यात् यद्यपि अपता—यप्रतायो हलः पर एव, तथापि न
लुप्यते, यतः परतः आयनप्रतायस्य आकारः अन्येव । "आपतास्य—च तद्धिते
अनातिः इति सूत्रे 'अति'—लौपः न स्यात् आकारं परं—इति व्याख्यानात्, अतः
आह—"अनातिइतुक्तेः...यलोपोन" । दाक्षायण इत्यात् तु दक्ष + अपता इञ्
= दाक्षि ; ततः इजन्तात् फक् ज्ञेयः । दाक्षि + आयन = दाक्षायणः ।

११०४ । शरद्वच्—कुनक—दर्भाद् भृगु—वत्साग्राय-
णेषु । ४।१।१०२८ ॥

दी— । गोत्रे फक् । अञ्जिजोरपवादः । आद्यौ
विदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । सोन-
कायनः वात्स्यश्चेत्, सोनकोन्यः । दार्भायणः आयायणश्चेत् ।
दार्भिरन्यः ।

The words शरदत्, शुनक and दर्भ take the affix फक् in the sense of गोत्रापत्ता, provided these respectively refer to भृगु, वत्स and अयायण । शरदत् and शुनक are read in the विदादि list, so these are to take अञ् in the sense of गोत्र; but this rule provides for फक् in the sense of भृगु and वत्स only. Thus शरदत् + फक् (आयन) = शरदत्तायन meaning भार्गवं (son of भृगु), otherwise the form is शरदत् (with विदादि अञ्) । Similarly शौनकायन in the sense of son of वत्स ; otherwise we get शौनक (with विदादि अञ्) ; thus also दार्भायण with फक् in the sense of आयायण, otherwise the form is दार्भि (with इञ् by अत इञ् or बाह्यादेराहूतिगणत्वात्—बाह्यादिइञ्) ।

सित—। शरदत्शुनकशब्दाभ्यां विदादिगणौ पाठात् आभ्याम् गोत्रे अञ् स्यात् (“विदादिभ्यो ऽञ्” इति सूत्रात्) ; किन्तु अर्थविशेषे गोत्रे आभ्याम् अनेन सूत्रेण फगेव विधीयते न तु अञ्, अत आह—“गोत्रे फक्...आद्यो विदादी” । दर्भशब्दः शरददादिवत् चर्धौ इदः । अस्मात् अदन्तत्वात् बाह्यादित्वात् वा इञ् प्राप्तः, स च अर्थविशेषे (आयायण-कृष्यर्थे इत्यर्थः) अत निषिध्यते, फक् च विधीयते ; अत आह—“अञ् इञ्चोरपवादः”—आद्यशब्दद्वये अञ् वाच्यं, शेषे च इञ् वाच्यं इति सरलाद्यः ॥ अन्यत् सुगमम् ।

११०५ । द्रोणपर्वत-जीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३ ॥

दौ—। एभ्यो गोत्रे फक्वा । द्रोणायनः—द्रौणिः । पार्वतायनः—पार्वतिः । जीवन्तायनः—जीवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः ; अश्वत्यान्त्रानन्तरे तूपचारात् ।

The words द्रोण, पर्वत and जीवन्त (all designations of persons) optionally take the affix फक् in the sense of गोत्र (i. e. , descendant grandson etc.) ; being अदन्त or these being बाह्यादि these

words are to take इञ् in the sense of अपत्य (here अपत्यसामान्य) ; Thus we get द्रौणायन with फक् and द्रौणि with इञ् and so on. The word द्रोण here does not refer to the well-known first person (आदिपुरुष) of that name in Mahabharat, so our author says “अनादिः इह द्रोणः” । Hence also द्रौणायन cannot be applied to अश्वत्थामन् the son of आदि द्रोण । That द्रौणायन is applied to अश्वत्थामन् first Drona's immediate next son is by transference only (ep.—प्राध्यारोपेण तथाभिधानं भवति) ।

मित— । अश्वत्थे विकल्पोविहितः । द्रोणादिभ्यः फगभावे तु बाह्यादेराकृतिगणत्वात् एषाम् अदनत्वात् वा इञ् स्यात् । अतः आह—“द्रौणायनः—द्रौणिः” इत्यादि । मन् द्रोणशब्दः महाभारतस्य आदि-द्रौणस्य न वाचकः, भाष्ये तथा व्याख्यानान्त, अत आह—“अनादिः इह द्रोणः” (यथा—अनादिः अग्रमिहः अन्यः कथित् द्रोण इह गृह्यते इत्यर्थः) । ततश्च आदिद्रौणस्य अनन्तरं पुत्रे अश्वत्थाच्चि द्रौणायनादिप्रयोगः अयुक्तः, किन्तु अश्वथाच्चि अपि यत् “द्रौणायनः” प्रयुज्यते तत्, उपचारात् ज्ञेयम्, अत आह—“अश्वथाच्चि अनन्तरं तु उपचारात्” ।

११०६ । अनृथ्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् । ४१ । १०४ ॥

दी— । एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयः पुत्रादयस्तेभ्यः आनन्तर्यं । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । विदस्य गोत्रापत्यं वैदः । अनन्तरो वैदिः—बाह्यादेराकृतिगणत्वात् इञ् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ।

Words of the विदादि class take अञ् in the sense of गोत्र (grandson &c) ; but these words of the विदादि class which refer to non-sages i. e. to names of persons who are not sages e. g. पुत्र, दृष्टिह &c. take अञ् in the sense of अनन्तरापत्य i.e. son. Thus the word आनन्तर्यं in the sutra has sense of अनन्तर ; In

other words अनन्तर takes स्वार्थे ष्यञ् (like words of the चतुर्वर्ण्य class) yielding अनन्तर्ये । Thus विद् + अञ् गोवापत्य = वैदः (here विद् being the name of a sage) ; but विदस्य पुत्रः (अनन्तरः) = विद + इञ् (वाह्यादि) = वैदिः though विद् is not directly noted in the वाह्यादि list still it being आकृतिनञ्, we include विद् in the above list. But पुत्रस्य अपत्यम् (son) = पुत्र + अञ् (अनन्तरार्थे) = पीवः । Similarly दौहित्रः । पुत्र and दृष्टितृ being names of non-sages take अञ् in the sense of अनन्तरापत्य (son only) ।

मित— । न ऋषि इति अरुषि, लुप्तपञ्चमीकम् पदम् । तथा च मनोरमा “अनुव्रीति पञ्चम्या सौधो लुक्” । ततः अरुषिभ्यः इति तस्यार्थः जायते । एवम् सूत्रसिद्धे दिधा विभज्यन्त्यान्वयायने, प्रथमं यथा—“विदादिषु अरुषिभ्यः शब्दभ्यः आनन्तर्ये अञ्” ; द्वितीयं तु—“विदादिषु ऋषिवाचकशब्दभ्यो गोत्रे एव अञ् स्यात्” । तथा हि—विदादिशब्दे ऋषयः अरुषयः च पठ्यन्ते । तत्र ये अरुषयः पुत्रादयः शब्दाः तेभ्यः अनन्तरापत्ये अञ् भवति ; अन्यत्र तु गोत्रे एव अञ् स्यात् । आनन्तर्ये इत्यस्य अनन्तरे अपत्ये इत्यर्थः । अनन्तरशब्दात् स्वार्थे ष्यञि आनन्तर्यमिति, चतुर्वर्णादिवत् स्वार्थे ष्यञ् ; अत आह—“तत्र स्वार्थे ष्यञ्” । एवम् अनेन सूत्रेण विदशब्दात् गोत्रार्थे अञि सति वैदः लभ्यते । विदशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् गोत्रे अञ्, अस्यात् अनन्तरापत्यार्थे अञ् न भवति, किन्तु—वाह्यादेराकृतिगणत्वात्, वाह्यादि—इञि सति ‘वैदिः’ इति लभ्यते, तत आह—“विदस्य गोवापत्यं वैदः । अनन्तरो वैदि—वाह्यादेराकृतिगणत्वात् इञ्” । पुत्रशब्दस्य अरुषित्वात् अनन्तरापत्ये अञ्, ततः पीवः लभ्यते ।

विदादिर्यथा—विद्, उर्व, कश्यप कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात्, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋष्टिषेण, ऋतभाग, हृद्यन्तः, प्रियक, आप्तसम्ब, कृचवार, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शत्रु, विन्दु, भाजक, भाजन, अश्ववतान, श्यामाक, शामक, श्यावलि, हरित, किन्दास, वल्लभक, अक, लूष, वध्योग, विश्वरुद्र, प्रतिवीध रथीनर, रथन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शवर, अतस, मठर, मृपाक, मृष्ट, पुनर्भू, पुत्र, दृष्टितृ, ननान्द, परस्वी, परशु च ॥

११०७ । गर्गादिभ्यो यञ् । ४।१।१०५ ॥

दी— । 'गोत्रे' इत्येव । गाग्रः । वात्स्यः ।

In the sense of गौत्र (grandson &c), words of the गर्गादि class take the affix यञ् । Thus we get गर्ग + यञ् = गर्ग्य + यञ् (by "यस्यैतिच्") = गार्ग्य (with आदिर्द्धि) । Similarly वात्सा ।

N. B.—In रामो जामदग्न्यः and in पाराशर्यः व्यासः, जमदग्नि and पराशर take यञ् to denote son (अनन्तरापत्य) irregularly or by गोत्रत्वारोपः । जमदग्नि and पराशर are read in this गर्गादि list—(see Balamanorama also).

मित— । सुगमा— । गर्गादिर्द्धिधा—गर्ग, वत्सा, वाजसि ('असे' असमासे 'वाज'—शब्दः अत्र पठ्यते इत्याद्यः) संस्कृति. अज, व्याघ्रपान्, विदभृत्, प्राचीनयोग, अगन्ति, पुलन्ति, चमस, रंभ, अग्निवेश, शङ्ग, शठ, शक्र, एक, धूम, अघट, मनस्, धनञ्जय, हल, विद्यावसु, जरमाण, शीहित, मंशित, वधु, वक्त्र, मण्ड, गम्य, लिङ्ग, गुह्य, मनु, मङ्ग, अन्तिग, जिगीषु, तनु, मनाथी, सनु, कन्यक, कथक, कच, लच, तनु, तरुच, तनुच, तगड, वतस्य, कपि, कत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकल, गोकच, अगन्व, कुम्भिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात, विरोहित, हपगण, रङ्गण, शङ्खिल, चणक, चुलुक, सुद्वल, सुसल, जमदग्नि, पराशर, जतुकर्ण, सङ्घित, मन्वित, अग्रसरथ, शर्कराच, पूतिमाष, म्यूर, अररका, एरका, पिङ्गल, कृष्ण, गोलन्द, उल्क, तितिच, भिपञ्, तडित, भडित, दन्भ, चेकित, चिकित्सित, देवह, इन्द्रह, एकानु, पिपप्लु, इहदग्नि, सुनाभिन, उक्थ, कुटीगु ॥ "मानवी प्रजा" इति तु अपतासामान्ये भविष्यति ।

१०१८ । यजोश्च २।४।६४ ॥

दी— । गोत्रे यद्वयजन्तमजन्तं च तदवयवयोरितयो लैक् स्यात् तत्कृते बहुल्वे, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः, वत्साः, विदाः, ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् ?—प्रियगागर्गाः । स्त्रियां तु—गार्गाः

स्त्रियः । गोत्रे किम् ? द्वैप्याः, औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह
गोत्रम् । तेनिह न—पौत्राः, दोहित्राः ।

Words that end in यञ् and अञ् in the sense of गोत्र (descendant पौत्र), have their यञ् and अञ् elided, if plurality due to these affixes is denoted (तत्कृते बहुत्व) but not in the feminine. Thus गर्गस्य गौत्रापत्यानि gives गर्ग + यञ् = गर्गाः (with यञ् elided for we have plural idea in the gotra-sense); similarly we get विदाः and ऊर्वाः [with elision of अञ् (“अनुप्यानन्त्ये विदा-दिभ्योञ् ”) and there being plural idea as well]. Why do we say ‘तत्कृते’ in the vritti of this sutra ? witness प्रियः गार्ग्यो यंपाम् = प्रियगार्ग्याः (here यञ् does not elide, for here बहुत्व i. e. plurality is not due to the affix यञ्, but the compound refers to others). This rule does not hold good in the feminine, so in feminine gender we have गर्गस्य अपत्यानि स्त्रियः = गर्ग + यञ् + डीप = गर्गा + डीप = गर्गी (य् eliding by “हलसहितस्य ”)—which in fem. plural gives गर्गाः स्त्रियः । why do we say गोत्रे here ? witness द्वैप्याः (द्वीपिभवा इति यञ् by “द्वीपादनुसमुद्रम् ”) and औत्साः (with भवार्थे अञ् by “उत्सादिभ्योऽञ् ”)—here यञ् and अञ् do not elide though plurality due to these very affixes is involved, for the sense of गोत्र is not at all denoted here. And by गोत्र here in this sutra we are to understand the गोत्र originated with the sages as enumerated in the chapter on प्रवर (प्रवराध्याय) in the Śrauta sūtras of Baudhayana &c. for this sutra is outside अपत्याधिकार (see ante also under sutra 1089) : Hence the अञ् in पौत्राः and दोहित्राः does not elide though—here we have plural idea due to अञ् still the गोत्र of a sage is not at all connoted here.

[N. B.—Note that now—a—days गोव is usually 24 in number (vide धर्मप्रदीप &c.); and sutras say that प्रवर is that type of गोच which is promoted by seven original sages (cf. कश्यपोऽविर्भरहाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वशिष्ठश्च सपत्योऽथः स्यूताः) i. e., it is ऋषिप्रवर्धित गोवविशेष ; and in अपत्याधिकार from the use of the general word गोव and not the technical word गोव we are to understand शास्त्रीय गोव (cf. अपत्याधिकारे गोवग्रहणादिव शास्त्रीय-गोव' गृह्यते)—; so also पुत्रस्य पुत्रः gives पौत्र with विदादि अच्, and this अच् does not elide for 'issue' is meant here and not any शास्त्रीय गोवापत्य] ।

मित— । द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादस्थसिद्धं सूत्रम्, न तु अपत्याधिकारस्यम् । अतः अत्र तदन्तग्रहणमस्ति । “यस्कादिभ्यो गांत्व” इति सूत्रात् ‘गौत्’ इत्यनुवर्तते । ‘तद्राजस्यवह्वपु तैर्नैवान्त्रियाम्” इत्यस्मात् ‘तद्राजस्य’ इति ऋषयित्वा सर्वमनुवर्तते । ‘लुक्’ इति च “श्लक्ष्णित्य—”सूत्रात् लभ्यते । अत आह—गौत् यद् यजन्तम् अजन्तं च तदवयवयोः एतयोः (यजजोरित्यर्थः) लुक् स्यात् तत्कृते वहल्वे (यज्-अज् प्रत्ययकृतवहल्वे), न तु न्त्रियाम् (न्त्रियां लुक् न स्यात् इत्यर्थः)” । एवं सति गगां, वत्साः इति (गौत् यजन्ताः वहल्वं दीव्ये यजः लुका सिद्धाः) । एवं क्रमेण अजो लुका विदा, ऊचाः इति स्थितम् (“अनुप्यानन्त्ये विदादिभ्योज्” इति अजो लुका सिद्धम्) । इत्थं ‘तत्कृते’ इति किमर्थमुक्तम् ? प्रियः गार्ग्यो धेयाम् इति वहङ्ग्रीहो—“प्रियगार्ग्याः” इत्यत्र यज् प्रत्ययगतवहल्वभावात् प्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । न्त्रियाम् लुक् न स्यात्—अतः गार्गस्य अपत्यानि न्त्रियः इत्यत्र गर्गं + यज् = गार्गं + ङीप् = गार्गीं “हलस्तद्धितस्य” इति य्-ङीप्, ततः वहवचने ‘गार्ग्यः’ (यज् प्रत्ययस्य तु लुक् न स्यात्) । ‘गौत्’ इति किमर्थमुक्तम् ? ङीप् भवा इति ङीप् + यज् (“दीपननुसमुद्रम्” इति सूत्रेण) = ङीपाः, एवं ङीत्साः (ङत्सादिभ्योज्)—अतु गोत्वप्रत्ययत्वाभावात् यजः अजञ् लुक् न स्यात् ॥ एतत् सूत्रम् अपत्याधिकार-वहिर्भूतम् अतः अतु वीधायनादिसूत्रकारपठितस्य प्रवराध्यायगतस्य गोत्वस्य एव

यङ्गणं स्यात् । “कश्यपोऽतिर्भवद्वाजो विश्वामित्वाऽथ गौतमः । जमदग्निर्वशिष्ठश्च
सततं ऋषयः स्मृताः ॥”—तेषां यदपत्रं तद्गौतमित्वाचक्षते इति बोधाद्यानादि—
प्रवराध्यावप्रसिद्धाः भ्रुवाद्य एव गौतुर्त्वं न विवक्षिता इत्यर्थः । कश्यपेन लौकिकस्य
गौतुस्य यङ्गणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वात् इति भावः । एवं पौत्राः
दौहित्याः इत्यादी पौत्रदौहित्योः तथाविधगौतुवाचित्वाभावात् न लुक् इति वाच्यम्”
(इति बालमनोरमा) ।

११०८ । मधुवभ्रूव्राह्मणकौशिकयोः । १४।१।१०६४

दौ—। गौत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः ।
वाभ्रव्यः कौशिकर्षिः । वाभ्रवोऽन्यः । वभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्
सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लौहितादि-कार्यम् ।
ब्राह्मव्यायणी ।

The words मधु and वभ्रु take the affix यञ् to denote गौत्र
when meaning ‘ब्राह्मण’ and sage Kausika (कौशिक ऋषि) respect-
ively; thus we get माधव्यः ब्राह्मणः (मधु + यञ् = मधो + यञ् by “ओर्गुणः”
= माधव्य with आदिहृद्धि and सन्धि); otherwise the form is माधवः
with अण् &c. Similarly we get वाभ्रव्य in the sense of sage
कौशिक otherwise वाभवः । वभ्रु is read in the गर्गादि list, still
special mention and formation with यञ् is to restrict it
(नियमार्थ) in this special sense of ‘sage’; and the aim to read
it in the गर्गादि list is to attach compulsory ष्ट् to the यञन्त
word वभ्रु in the feminine by the rule “सर्वत्र लौहितादिकतन्नेभ्यः”
(ante); and लौहितादि list is within the गर्गादि list i.e., the
words beginning with लौहित in the गर्गादि list are लौहितादि ।
So Bhattoji says “गर्गादि पाठफलम् तु लौहितादिकार्यम्” । Thus we

एष वञ् + यञ् + डीप् = वाञ्छ्य + स्क् (शायन) + डीप् = वाञ्छ्यायणी (पिलात् डीप्) ।

मित—। मधुशब्दात् वञ्शब्दात् च गोवापत्ये यञ् स्यात् 'ब्राह्मणे', 'कौशिकशब्दार्थे' च इत्यर्थः ॥ वञ्शब्दस्य गगादि-पाठादेव गोत्रे यञि सिद्धेपि अत्र पठान् इदं नियम्यते यत्—यदि वञ्शब्दात् यञ् स्यात् गोत्रे, तदा कौशिकशब्दार्थे एव, नान्यत्रार्थे । एवं सति वञ्शब्दस्य गगादिपाठोऽयुक्तः स्यात् इत्याशङ्क्याह—वञ्शब्दस्य गगादिपाठफलं तु न्विशामस्यात् यञन्तात् "सर्वतन्वी-हितादिकतन्वीभ्यः" इति स्क्—प्रत्ययः यथा स्यात् तदर्थम् । ततश्च ब्राह्म्य + स्क् = ब्राह्म्यायणी (पिलात् डीप्) भिजति ।

१११० । कपिवोधाटाङ्गिरसे । ४।१।१०७ ॥

गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । वौधः । 'आङ्गिरसे' किम् । कापियः । वौधिः ।

The words कपि and वौध take यञ् in the sense of गोवापत्य if आङ्गिरस गोत्र is signified thereby. Thus काप्य and वौध are got with यञ् to denote आङ्गिरस गोत्र । Why do we say 'आङ्गिरसे' in the sutra ? If आङ्गिरस गोत्र is not meant then in गोवापत्य the words will take ढक् and इञ् respectively by the rules "इतयानिञः" and "वाङ्गादिभ्यश्च" &c.

मित—। कपिशब्दः वौधशब्दस्य गोत्रे यञ्प्रत्ययं लभते यदि तेन आङ्गिरस-गोत्रं गम्यते । अन्यथा, कपिशब्दात् 'इतयानिञः' इति ढक् । वौध-शब्दात् "वाङ्गादिभ्यश्च" इति इञ् स्यात् । कापियः वौधिय मिर्धात् । अतः सूत्रे 'आङ्गिरसे' (आङ्गिरसात्मके गोत्रे इत्यर्थः) उच्यते । कपिशब्दात् गगादिपाठादेव यञि सिद्धे अत्र नियमार्थं पठ्यते । गगादिपाठफलम् तु मोहितादिकाय्यम् ; वौधशब्दात् अप्राज्ञे विधिः ।

११११ । वतण्डाच्च । ४।१।१०८ ॥

दी—। 'आङ्गिरसे' इत्येव । वातण्डः । अनाङ्गिरसे
तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद् यञ्णो—वातण्डः, वातण्डः ॥

The word वतण्ड also takes the affix यञ् to denote आङ्गिरस
गोत्र । Thus we get वातण्ड्य with यञ् । When however आङ्गिरस
गोत्र is not signified then it will take both the यञ् and षण्
for it is read in both the गर्गादि and शिवादि list. And in
that case the forms are वातण्ड्य (with गर्गादि यञ्) and वातण्ड
with (शिवादि—षण्) ।

मित—। “वतण्डस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठात् यञ्णोः प्राच्यानाङ्गिरसे यञ्
एव इति नियमार्थम् इति बालमनोरमा” ।

१११२ । लुक् स्त्रियाम् । ४।१।१०९ ॥

दी—। वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक्स्यात् स्त्रियाम् ।
शाङ्गिरवादित्वात् डीन्=वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्या-
यनी ; लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वात्
वक्ष्यमाणः थङ् न—(११८८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) ।

The यञ् enjoined to वतण्ड by the prior rule, elides in the
feminine gender. Then वतण्ड + यञ् + डीन् = वतण्ड + डीन् (with
elision of यञ् by prior rule to denote आङ्गिरस गोत्र) = वतण्डी
[with डीन्, for the word वतण्ड is read in the शाङ्गिरवादि list (see
ante)]. But when it does not signify आङ्गिरस गोत्र, then it
takes गर्गादि यञ् yielding वातण्ड्य—this in fem, takes लीप् and
compulsory ष्फ (आयन) by “सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रभाः” yielding the
form वातण्ड्यायनी । The word वतण्ड is under लोहितादि list (includ-
ed within the गर्गादि list as said before), so Bhattoji says

“लोटितादित्वात् स्तः” । Again it takes शिवादि अण् to denote अनाश्रित् गौत्र, then (अचन्त) वातगृह् with डीप् by “टिड्ढा नञ्—” or with जात-सुच्यञ् डीष् gives वातगृही in feminine. Again as it denotes some ऋषि (sage), so the rule “अनिञ्जेः अनार्षयोग्यं रूपोत्तमयोः षड् गौत्रे” (1198 infra) does not apply in its अचन्त feminine form.

मित— । अनाश्रित् गौत्रे वातगृहशब्दस्य गणादित्वात् यञ् । ततः लोटितादित्वात् स्त्रियां डीपि सति “सर्वत्र लोटितादिकतन्त्रभ्यः” इति नित्यः स्तः स्यात्, ततः वातगृहायनी इति, अत आह “अनाश्रित्सेत वातगृहायनी, लोटितादित्वात् ष्फः” । शिवादिपाठान् अणि सति स्त्रियां “टिड्ढा णञ्—” इति डीपि, यद्वा गौत्रत्वेन जातिनचर्णं डीपि सति वातगृही इति । अथ ऋषित्वात्, स्त्रियाम् “अणिञ्जेः अनार्षयोग्यं रूपोत्तमयोः षड् गौत्रे” इति षड् न भवति ।

१११३ । अश्वादिभ्यः फञ् । ४।१।११० ॥

दी— । गौत्रे । आश्वायनः ॥ पुंसिजाति (गणसूत्रम्) । ‘पुंसि’ इति तु प्रकृतिविशेषणम् ; जातस्य गोत्रापत्यं = जातायनः । पुंसि इति किम् ? जाताया अपत्यं जातीयः ।

Words of the अश्वादि list take फञ् (आयन) in the sense of गोत्रापत्य । Thus अश्व + फञ् = अश्व + आयन = आश्वायन (with आदिङ्ङि) । In the अश्वादि list we have the गणपाठ ‘पुंसिजाति’ where पुंसि qualifies the base ‘जात’ ; in other words the sense is—the word जात being in masculine gender is to be read in the अश्वादि list and then it takes फञ् (गौत्रे) yielding जातायनः । The significance of पुंसि here is to say that the feminine of जात i.e., जाता will not take अश्वादि फञ् in the sense of गोत्रापत्य, thus जाताया अपत्यं will yield जात + टक् = जातीयः (by “इचः”) । Hence Bhattoji says “पुंसि इति किम् ?.....जातीयः” ।

मित—। गोत्रे अत्रादिभ्यः फञ् (आयन) स्यात् । अत्र गणे “पुंसि जाते” इति वर्त्तने, तत् ‘पुंसि’ इति ‘प्रकृतेः’ जातशब्दस्य विशेषणम्, ततः एवमर्थो जायते-‘पुंसि’ पुलिङ्गे वर्त्तमानस्य जातशब्दस्य अत्रादिपाठात् फञ्, एवं सति जातायनः भवति । ‘पुंसि’ इति विशिष्य कथनात् स्त्रीलिङ्गजातशब्दस्य गोत्रापत्तौ फञ् न स्यात् किन्तु “इच्चः” इति ढक् भवति, ततः ‘जातेवः’ इति लभ्यते ।

अत्रादिगणो यथा—अथ, अग्रान्, शङ्, शूद्रक, विद्, पुट, रोहिण, स्रज्जर्, पिङ्गल, भङ्गल, भण्डल, भङ्गित, भण्डित, प्रहृत, रामोद, शीवकाण, काण, गोलाङ्ग, अर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पूल, श्विष्टा, वीच, पविन्द, पवित्, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम, शम्भिन, विद्यानर, कुट, शपात्रेय, जन, जङ्, खड्, शीघ, अर्ह, केत, विशय, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, वैश्व, प्राच, आनङ्गुह्य, पुंसि जाते, अर्जुन, सुसनम्, दर्शनम्, नम, चान्त, आत्रेयभरद्वाजि, भरद्वाजात्रेय, उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर ।

१११४ । भर्गात्रैर्गर्त्त ॥१११११११ ॥

दी—। गोत्रे फञ् । भार्गायणः त्रैर्गर्त्तः । भार्गिरन्धः ।

The affix फञ् (आयन) is attached to the word भर्ग, in the sense of गोत्रापत्तय provided the reference is to the son of the sage विगर्त्त yielding the form भार्गायणः, otherwise we get भार्गि with इञ् ।

मित—। “त्रिगर्त्तो नाम भगीस्य पुत्रुः । तस्यापत्तयं त्रैर्गर्त्तः । च्चथण् । तच्चिन् गोत्रे भर्गात् फञ्”—(बालमनोरमा) ॥

१११५ । शिवादिभ्योऽण् ॥ ११११११२ ॥

दी—। गोत्रे इति निहत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिञ्—गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वात् ढक् (? च) —गाङ्गेयः ।

The अनुवृत्ति of “गोत्र” (in the sense of grandson &c.) ceases here (for Kasika and Kaiyata declare so). And the affixes henceforth are in the sense of अपत्य (संनन्ति in general). Thus शिवस्य अपत्या gives शिव + अण् = शैव ; similarly गङ्गा + अण् = गाङ्गः ।— The word गङ्गा being also read in the तिकादि list (see “तिकादिभ्यः फिञ्” — ११११५४) alternately (पक्षे) takes फिञ् (आयनि) also yielding गाङ्गायनि । गङ्गा being also included under the गुभादि list which is taken by वृत्तिकार as आकृतिगण, it takes ढक् giving गाङ्गैय also (cf. “चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति—गाङ्गैयः पाण्डुवैय इत्यावमादि सिद्धं भवति”—Kasika under “गुभादिभ्यश्च”).

[N. B.—Here we propose to add a “च” in Dikshit, otherwise emphasis of the last alternative is not well meant cf. “गंगाशब्दः पठ्यते तिकादिफिञा गुभादि ढका च समावेशार्थम्”—Kasika under this rule].

मित— । अत्र सूत्रे “गोत्र” इति नानुवृत्तिरस्ति, अत आह—“गोत्रे इति निवृत्तम्” । शिवादिभ्यः अपत्या एव अण्-प्रत्ययो भवति, न तु गोत्रे इति फलितम् । अत्र वृत्तियस्य एव गोत्रनिवृत्तपक्षे मानम्, यथा “गोत्रे इति निवृत्तम् । अतः प्रकृति सामान्येन प्रत्याया विज्ञायन्ते, शिवादिभ्योऽपत्या अण्-प्रत्ययो भवति” (इति काशिका) । गंगा शब्दस्य तिकादिपाठात् पक्षे “तिकादिभ्यः” इति फिञ्, पुनश्च गुभादिपाठात् तस्य ढक् अपि स्यात् अपत्या, अत आह—“पक्षे तिकादित्वात् फिञ्” इत्यादि ।

शिवादिगणो यथा—शिव, प्रौष्ठि, प्रौष्ठिक, पड़, जम्भ, भूरि, दग्ड, कुठार, ककुभ, भ्रम, अनभिमान, कोहित, सुख, सन्धि, सुनि, ककुत्स्थ, कहोड़, कोहड़, कहुषय, कहय, बोधक, पिञ्जल, खञ्जन, वतण्ड, लण, कर्ण, चीर, ऋद, जलऋद, परिल, पिष्ट, हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, वधिरिका. मञ्जिष्ठा वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जाल, रेख, लेख, विख, आलेखन, विश्वयण, रवण, वर्तनाफ, ग्रीवाक्ष, पिटक, ऋचाक, लभाक,

ऊर्णनाभ, जरत्कार, पुरोहितिका, आर्यस्वित, सुपिष्ठ, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, अदूरक, भचन्, ऋष्टिषण, गङ्गा, विपान, यस्क, लक्ष, दुद्ध, अयस्थूण, तूनकर्ण, पर्ण, भलन्दन, विरुपाच, भूमि, इला, सपत्री, इषो नद्याः त्रिवेणी, त्रिवर्णं च । इतिशिवादिः ॥

१११६ । अह्वङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । १११११२
 दी— । अह्वङ्गेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽ-
 पवादः । यामुनः ; नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः ।
 'अह्वङ्गेभ्यः' किम् ?—वासवदत्तयः । नदीत्यादि किम् ?
 वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् ? शोभनाया अपत्यं
 शोभनेयः ।

Words denoting names of नदी and मानुषी take अण् in the sense of अपता, if the leading vowel in them is not a ह्रस्व vowel i. e. आ, ऐ or औ । This rule bars the application of ढक् by the general maxim "स्त्रीभ्यो ढक्" (११११२०), to be applied to words denoting females (स्त्री) । Thus यमुना + अण् = यामुनः (यमुना being name of a नदी), similarly नार्मदः (नर्मदा + अण्); so also चिन्तिता (name of a मानुषी) + अण् = चैन्तितः । Why do we say 'अह्वङ्गेभ्यः' in the rule ? Witness वासवदत्तयः with ढक्; वासवदत्ता being name of a मानुषी does not take अण् by the present rule, for here the word is a ह्रस्व one i. e. the leading vowel here is आ—a ह्रस्व । Why do we again say नदी &c. in the rule ? witness वैनतेय with ढक्, for विनता is not the name of either a नदी or a मानुषी, but it is the name of Garuda's mother. Why again do we say 'तन्नामिकाभ्यः' here ? witness शोभनेयः with ढक् here शोभना is an adjective word, it has no reference to नदी वा मानुषी ।

मित—। ये अहङ्गाः शब्दा नदीं मानुषीं च बोधयन्ति, तन्नामवाचकशब्दभ्यः
 अपत्ये अण् भवति—इति सूत्रार्थः। अतः “अहङ्गेभ्यः नदीमानुषीनामभ्यः”
 इत्येव युक्तम् सूत्रांगम्। मन्थस्यष्टबोधार्थम् एवमुक्तिः आचख्येण कृता। सूत्रमिदं
 “स्त्रीभ्यो ढक्” इति विहितं ढक् वाधिष्यते। यतः ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति सामान्यो
 विधिः स्त्रीवाचकशब्दं प्रति। “अहङ्गाभ्यः—” इति स्त्रीवाचकशब्दं प्रति विशिष्य
 विहिततात् सामान्यं वाधिष्यते, अत आह—“ढकोपवादः”। अस्मादेव वचनात्
 “दाचः” इति वक्ष्यमाणं सूत्रमपि अतोपि स्त्रीशब्देषु विशेषविधानात्, अस्य वाधकं
 भवेत्, ततश्च दीक्षितचरणैः “दाचः” इति सूत्रव्याख्यावसरं “तन्नामिकाणोऽपवादः”
 इति उक्तम् ॥ एवं नदीनामत्वात् यासुनः नामैदः इति अनेन सूत्रेण अथा सिद्धम्।
 चिन्तिता नाम मानुषी, ततः अपत्ये अथा चैन्नितः इति। सूत्रे कथं ‘अहङ्गाभ्यः’
 इति कथितम्? वासवदत्ता इत्यतु इडिस्वरसत्वात्, अस्य इडशब्दत्वात्, अस्मात्
 अनेन सूत्रेण अण् न स्यात्। किन्तु “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढक् भवति, ततः वासव-
 दत्तस्य इति स्यात्। नदीत्यादि किम्? विनताशब्दः गरुडमातरि कश्यपपत्न्या
 रुदः, अस्य नदीमानुषीनामत्वाभावात् अण् न स्यात् किन्तु अपत्ये ढकेव, ततश्च
 वैनतेय इति सिद्धं भवति। पुनश्च सूत्रे ‘तन्नामिकाभ्यः’ कथमुक्तम्। शोभनेयः
 इत्यत्र नदीमानुषीनामावोधकत्वात् अपत्ये अण्, यथा न स्यात् किन्तु ढक् एव, ततः
 ‘तन्नामिकाभ्यः’ इति कथितम्। ‘शोभना’ इति कस्यचित् विशेषणम्। तथा चोक्तं
 काशिकायाम् “तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवर्गः”।

१११७। ऋषप्रन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ४।१।११४ ॥

दो—। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः, वैश्वामित्रः। अन्ध-
 केभ्यः—श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः—वासुदेवः, आनिरुद्धः। ‘शौरिः’
 इति तु बाह्वादित्वात् इञ्। कुरुभ्यः—नाकुलः, साहदेवः।
 इञ् एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु
 परत्वात् ढक्—आत्रेयः।

Words denoting sages who are seers of Vedic mantras (मन्त्रद्रष्टा), words denoting names of Andhaka family, Vrishni family and Kuru family take अण् in the sense of अपत्य । This rule does not refer to names of families, but to designation of males there. Thus वशिष्ठ and विश्वामित्र who are vedic sages मन्त्रद्रष्टा ऋषि take अण् in the sense of अपत्य yielding वशिष्ठ and विश्वामित्र । Similarly शकलक gives शकलक with अण्, for it is name of one of अश्वकवंश । Similarly वसुदेव and अनिरुद्ध who are men of Vrishni race take अण् in the sense of अपत्य giving वसुदेवः (a name of कृष्ण) and अनिरुद्ध (son of अनिरुद्ध) । But यूर though a name of a person of उष्णिक्वंश still in अपत्याधिकार it takes इञ् yielding यूरि, for यूर is included in the बाह्यादि list—see “बाह्यादिभाव” (ante). So also with अण् we get नाकुलः and सहदेवः for these refer to कुरुवंश—नकुल and सहदेव being included in the names of कुरु race. As regards अकारान्त words of males, the rule “अत इञ्” (४।१।१५) directs इञ् in the sense of अपत्य, but if अदन्त words are names of ऋषि, अश्वकवंश &c, then this rule directs अपत्ये अण्, so it is an अपवादस्तु of the former “अत इञ्” and this rule should not be an अपवाद of “इत्यानिञः”, (४।१।१२२) which also is of males, for “इत्यानिञः” is latter in the order of अष्टाध्यायी,—though reference be to ऋषि, अश्वक &c. This is owing to the परिभाषा “मध्या अपवादाः अनन्तरान् विधीन् वाधन्ती नोत्तरान्” i.e. An Apavada rule which is in the middle of two rules (as this present one) bars the former and not the latter. So Bhattoji says “इञ् एवायमपवादः मध्यापवादस्यायात्” । Hence अति though the name of a well known Vedic seer, still in अपत्या-

धिकार it takes ढक् by the latter rule “इतश्चानिजः” and not अण् by the present one. Thus अत्रि + ढक् [by the rule “इतश्चानिजः” (see infra)] = अत्रियः । Thus here Bhattoji says “अत्रिशब्दात् परत्वात् ढक्” ।

मित— । ऋषयः प्रसिद्धाः वसिष्ठादयः मन्त्रद्रष्टारः । अस्यकाः वृषण्यः कुरव इति वंशाख्ये । ऋष्यादि कुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अण् प्रत्ययो भवति । सूत्रमिदम् पुंवाचकशब्दविषयम् न तु पूर्वसूत्रवत् स्त्रीविषयम् । वामिष्ठः, वैश्वामित्र इत्यादि उदङ्गणानि पृथक् पृथक् सूत्रे एव कथितानि । यद्यपि ‘शूरः’ इह वृष्णिवंशीयः कथित्, तथापि अस्य शब्दस्य गङ्गादेराकृतिगणत्वात् “वाङ्गादिभ्यश्च” इति इञ् भवति, ततश्च शौरिरिति सिधेत् ; यद्वा “कचिदपवादाविषयेपि उत्सर्गप्रवृत्तेः” शौरिः सिद्धः अत आह—“शौरिरिति तु वाङ्गादित्वादिञ्” । अपत्ये “अत इञ्” इति सामान्यो विधिः पुंवाचकशब्देभ्यः, “ऋष्यन्वक—” इति तु विशेषविधिः अपवादभूतः “इतश्चानिजः” इति उत्तरविधिरपि सामान्यतः इकारान्तपुंवाचकसर्वशब्देभ्यो भवति । एवं सूत्रक्रमे स्थिते “ऋष्यन्वक—” इति सूत्रं कस्य सामान्यस्य वाधकं स्यात् पूर्वस्य परस्य वा, अथवा उभयस्य इति आकाङ्क्षायासाह—“इञ् एवायमपवादः मधोऽपवाद-न्यायात्” । “मधोऽपवादाः अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते न उत्तरान्” इति परिभाषावलात् वर्त्मानसूत्रम्,—‘अत इञ्’ इति विहितम् इञ्प्रत्ययं वाधते, न तु उत्तरसूत्रविहितम् ‘इतश्चानिजः’ इति ढक् प्रत्ययं वाधिष्यते । ततश्च अत्रिशब्दात् अनेन सूत्रेण अपत्ये ऋष्यण् न भवति, किन्तु परसूत्रेण (“इतश्चानिजः” इति सूत्रेण) ढक् एव स्यात्, अत यश्च सिधेत्, अतः भट्टोजिराह—“अत्रिशब्दात् परत्वात् ढक्—आत्रियः” ।

१११८ । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४।१।११५ ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यात् अण्-प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः, षाण्मातुरः, साष्मातुरः, भाद्रमातुरः । आदेशार्थं बचनम्, प्रत्ययस्तत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्था-

पेक्षः ; तेन धान्यमातुर्न । 'संख्या—' इति किम् ?—सौमात्रः ।
शुभ्रादित्वात् वै मात्रेयः ।

The base मातृ (meaning 'mother') preceded by numerals also सम् and भद्र, takes the augment उत् followed by the तद्धित affix अण्, in the sense of अपत्य । Thus द्वयोर्मातोरपत्यम् = द्विमातृ + अण् (तद्धितार्थं द्विगु by the rule "तद्धिताद्यौत्तरपदसमाहारे च" i.e., द्विगु for the sake of a तद्धित affix = द्विमातृ उत् + अण् = द्वैमातुरः, ऋकारस्या उकारः, रपरत्वम् by "उरण् रपरः"), similarly पञ्चा मातृणामपत्यम् gives पाञ्चमातुर । सम्भ्रतामाता = सम्भ्राता, तस्याः अपत्यम् gives साभ्रातुर (अण्, ऋकारस्या उकारः, रपरत्वम्), and भद्रा माता or भद्रा चासौ माता च gives भद्रमाता, तस्याः अपत्यम् yields भाद्रमातुर (as before). In the sense of अपत्य, the base मातृ will take अण् by the general rule "तस्यापत्यम्", still a special rule here for the base मातृ, is for the sake of attaching the augment उत् in connection with the affix अण्, so Bhattoji says 'आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययस्तु उत्सर्गश्च सिद्धः' i.e., मातृ is mentioned here for its उदादेश and the अण् प्रत्यय is formed by the उत्सर्ग i.e., general rule. Remember that by mentioning 'संख्या सम्भ्रद्रपूर्वायाः' in the feminine here, the Sutrakara means that we are to take the feminine base मातृ here meaning जननी ; in this sense मातृ being fem. संख्यासम्भ्रद्रपूर्वायाः qualifying it, is also fem. ; hence to express this the author says "स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः" । But धान्यं माति इति धान्य + मा + टच् कर्त्तरि = धान्यमाता ; or मा + टच् = माता measurer ; धान्यस्य माता = धान्यमाता the measurer of paddy. Here the base मातृ means measurer and is mascu-

line as well, so in अपत्याधिकार it cannot take the aug. उत् by the present rule like the fem. base माह (meaning जननी) । Therefore Bhattoji says “नेन धान्यमातुः न” (i. e. उत्-आदेशः न स्यात्) । Why do we say संख्या—&c. in the sutra ?—Witness सीमावः (with अण् but without उदादेश, for here माह is not preceded by either संख्या वा सन् वा भद्र) । सुमातुः अपत्यम् will give सीमावः (with अण्) । Here the question arises that if माह takes अण् in अपत्याधिकार by the general rule “तस्यापत्यम्” why then do we get वीमावः in the sense विमातुः अपत्यं पुमान्, with the affix—डक् (एय) ; Bhattoji answers this by saying that विमाह takes डक् (एय) in अपत्याधिकार, for it is read in the गन्नादि list ; thus he says “गन्नादित्वात् वीमावः” ।

मित— । संख्यापूर्वात् संपूर्वात् भद्रपूर्वाच्च माहशब्दात् अण्प्रत्ययः स्यात् अपत्ये, उकारः च अन्त्यादेशः स्यात्—इति द्वि सूत्रार्थः । यथा—इयोर्मावीरपत्यं पुमान् इति “तद्धितार्थ—” इति समासे, विमातु + अण् इति जाने, उकार अन्त्यादेशः ततः “उरण् रपरः” इति रपरत्वम्, एवं विमातुर् + अण् = वीमातुः (तद्धिते आदिब्रह्मिः) ; सम्प्रता माता, तस्या अपत्यम् = साम्नातुः (अण्, उकारः, रपरत्वम्) । भद्रा माता, यद्वा—भद्रा चार्सा माता चेति भद्रमाता, तस्यापत्यम् = भाद्रमातुः (पूर्ववत् प्रक्रिया) । अपत्ये मातृशब्दात् “तस्यापत्यम्” इति सामान्यविधिनैव अण्प्रत्यये सिद्धे सति, ‘उत्’ इति अन्त्यादेशार्थं विशिष्टावचनम्, अत आह—“आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः” ॥ सूत्रे ‘संख्यासंभद्रपूर्वायाः’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् ज्ञायते यत् अत्रसूत्रे स्त्रीलिङ्गः जननीवाचकमातृशब्द एव गृह्यते, मातृशब्दस्य जननीगतस्त्रीत्वार्थं पुरस्कृत्य सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ततश्च परिच्छेत्वाचकस्य पुल्लिङ्गस्य (मा + डक् कर्त्तरि = मातु) मातृशब्दस्य अत्र ग्रहणं कथमपि न स्यात् ; एवं धान्यस्य माता इति धान्यमाता, तस्य अपत्यम् इति धान्यमातु + अण् = धान्यमावः, अथ जननीवाचकमातृशब्दाभावात् उदादेशो न स्यात्, सर्वसैतदभिप्रेत्य भट्टोजिराह—

“स्त्रीलिङ्गनिर्देशः अर्थापेक्षः । तेन धान्यमातु (यर्हणं) न (भवति)। सूत्रे “संख्या—” इत्यादिविशिष्य कथनान्त, सुमातुरपत्यम् इत्यत्र उदादेशिन—सौमात्रः च स्यात् । ननु मातृशब्दस्य अपत्यं—‘तस्यपत्यम्’ इति अण् स्यात् तत्कथं ढक् प्रत्ययेन वैमात्रेय (विमातुरपताम् इति) सिध्यति, अतोत्तरमाह “शुभादित्वात् वैमात्रेयः”—विमातृशब्दस्य शुभादिगणे पाठात् अपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति ।

१११८ । कन्यायाः कनीन च । ४।१।११६ ॥

दी— । ढकोऽपवादोऽण् । तत्सन्नियोगिन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च—अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

In अपत्याधिकार, the word कन्या takes अण् and then कनीन comes in place of it i. e. कनीन is ordered in place of कन्या, when अण् (अपत्याप्रत्यय) is added to it. This affix अण् bars ढक् that is to come after कन्या by the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” । Thus कन्या + अण् (अपत्या) = कनीन + अण् = कानीनः son of a maiden (virgin). Vyasa and Karna were sons of virgins i. e. they were कानीन i. e. sons of unmarried ladies.

मित— । “कनीन इति लुप्तप्रथमाकम्” (वालमनोरमा) । कन्यायाः अपत्या अण्प्रत्ययः स्यात्, अण्-प्रत्यययोगे सति तत्स्थाने कनीनादेशश्च । सूत्रमिदम् “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढक् वाधित्वा अण्-प्रत्ययं विधत्ते, अत आह—“ढकः अपवादोऽण्” । भारते व्यासः कर्णश्च कन्यापुत्रौ इति विदितम् । कन्याशब्देन न अप्राप्तयौवना गृहीतव्या, किन्तु प्राप्तयौवना अलम्बविवाहा एव गृहीतव्या, अत आह “अनूढाया एवापताम्” ।

११२० । विकर्ण-शुंग-च्छगलात् वत्सभरद्वाजात्रिषु ।

४।१।१७ ॥

दी— । अपत्ये अण् । विकर्णो वात्स्यः, विकर्णिरन्यः ।

शौंगो भरद्वाजः, शौगिरन्यः । छागलः आत्रेयः, छागलिरन्यः
केचित्तु, “शुंगा” इत्यावन्तं पठन्ति ; तेषां ढक् प्रतुप्रदाहरणम्
—शौंगेयः ।

The words विकर्ण, युद्ध and छागल take the तद्धित affix अण् in the sense of अपत्य, if thereby these respectively refer to issues of वत्सवंश, भरद्वाजवंश and अत्रिवंश ; otherwise by इञ् (अपनेय) the forms are बंकरि, शौङ्गि and छागलि ; some here read the word as युद्धा ending in आप्, in that case their प्रतुप्रदाहरण is शौंगेय (with ढक् by “स्त्रीभ्यो ढक्”) and not शौंगि ।

मित— । “वत्सादिशब्दैः तद्वंश्या विवक्षिताः । विकर्ण, युग्, छागल—
एभ्योऽण् स्यात् । वत्सवंशे भरद्वाजवंशे अत्रिवंशे चापनेय इत्यर्थः । विकर्णादिभ्यो
वत्सादिभ्येव ‘ऋथ्यण्’ इति नियमार्थम् सूत्रम्”—वाल्मनोरमा ।

११२१ । पीलाया वा । ४।१।११८ ॥

दी— । तन्नामिकाणं वाधित्वा “इचः” (सूत्र ११२४) इति
ढकि प्राप्ते, पक्षे अण् विधीयते । पीलाया अपत्यं = पैलः—
पैलेयः ।

The word पीला (name of a मानुषी) takes अण् optionally in the sense of अपत्य । The word being female and name of a मानुषी, the अण् due here by the rule “अह्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यः तन्नामिकाभ्यः”, is barred by the latter rule (No 1124) “इचः” enjoining ढक् (for it has two vowels only). The present rule however allows optional अण् along with ढक् by ‘इचः’, so Bhattoji says “तन्नामिकाणं वाधित्वा ‘इचः’ इति ढकिप्राप्ते पक्षे अण् विधीयते” ।

मित— । पीलाया अपत्ये अण् वा स्यात् । विकल्पेन अण् विधीयते । तदा

कथं अपत्यात् अपत्ये उत्सर्गः इत्यतः आह—१११६ सूत्रविहितं तन्नामिकाणं
वाधित्वा 'इत्' इति ढक् एव अपत्येव श्रौतमर्गिकी विधिः । सूत्रमिदं पाठिकं
अण्-प्रत्ययं शास्त्रि, तत आह—ढकप्रतिपत्ते पत्ते अण् विधीयते ।

११२२ । ढक् च मण्डूकात् । ४।१।११८ ॥

दी—। चादण् । पत्ते इज् । माण्डूक्यः माण्डूकः,
माण्डूकिः ।

The word मण्डूक (name of a sage here) takes in अपत्ये the
affix ढक् as well as अण् and owing to अनुवृत्ति of "वा" here from
the prior sūtra these affixes are optional, so optionally the
original affix इज् also comes here yielding three forms as
माण्डूक्यः (ढक्), माण्डूक (अण्) and माण्डूकि (इज्) ।

मित—। चकारात् अण्—प्रत्ययोऽव समुच्चयते । तदाह—“चात् अण्” ।
पूर्वसूत्रात् 'वा'—यदृशानुवृत्तेय पत्ते प्रकृतः इज्प्रत्ययोऽपि अपत्यात् स्यात्, तत आह—
“पत्ते इज्” । एवं ढका माण्डूक्यः, अणा माण्डूकः, इजा च माण्डूकिः लभन्ते ।
मण्डूकी नामात् कथितं ऋषिरेव गृह्यते ।

११२३ । स्त्रीभ्यो ढक् । ४।१।१२० ॥

दी—। स्त्रीप्रत्ययान्तं भ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्
सौमित्रिः । शिवादित्वात् सापवः ।

Words ending in a feminine affix (आप् or डीप् &c.)
take ढक् प्रत्यय in अपत्याधिकारः । Thus वैनतायाः (गरुडमातुः) अपत्यं
पुमान् = वैनता + ढक् = वैनतेयः । But सुमित्रा (fem.) being read in the
बाह्वादि list, सुमित्राया अपत्यम् gives सौमित्रि with इज् ; and सपत्री (fem.)
being read in the शिवादि list, it takes अपत्ये अण् yielding सापवः ।

मित—। ये शब्दा आप्-डीपादि-स्त्रीप्रत्यययुक्ता एव तेषां अपत्ये ढक् प्रत्ययः

स्रात् । एवम् विनता + ढक् = वैनतयः । सुमिवाशब्दः बाह्यादिषु पठ्यते, ततः अस्मात्
अपत्ये इज् स्यात्, सपत्नीशब्दस्य च शिवादिषु पाठात् अपत्ये अण् भवति ॥

११२४ । द्वचः । १४।१।१२१

दी— । द्वचः स्त्रीप्रत्ययान्तात् अपत्ये ढक् । तन्नामिका-
णोऽपवादः—दात्तयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्ये दमित्यण् ।

Words having two vowels (अच्) only and ending in a
feminine affix takes also ढक् (एय) in अपत्याधिकार । The signi-
ficance of making this separate rule apart from the rule
“स्त्रीभ्यो ढक्” is to bar the application of the rule “अठ्ठाभ्यो
नदीमानुषीभान्नामिकाम्”—is case of two-vowelled words though
these refer to नदीनाम् वा मानुषीनाम् ; for this reason Bhattoji
says “तन्नामिकाणोऽपवादः” । Thus दत्ता (name of a मानुषी) + ढक्
अपत्ये = दात्तयः । But पृथा + अण् = पार्थ—it is formed by the
general rule “तस्ये दम्” and not by any अपत्याधिकार rule.

मित— । “स्त्रीभ्यः” (i.e. स्त्रीप्रत्ययान्तिभ्यः) इति वर्त्तते ; द्वौ अर्चौ यस्य इति
द्वच, बहुव्रीहिः । तादृशात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् अपि ढक् स्यात् । पूर्वसूत्रेणैव
स्त्रीप्रत्ययान्तात् ढकि सिद्धे पुनर्योगिकरणं, द्वचो नदीमानुषीनामतः अपि ढक् यथा
स्यात् तदर्थम्, अतः भट्टोजिराह—“तन्नामिकाणोऽपवादः” । सर्वमितत् अस्माभिः पूर्वम्
“अठ्ठाभ्यो”—इति सूत्रव्याख्यानावसरे विशदीकृतम् । दत्ता नाम मानुषी, तस्याः
अपत्यम् इति दत्ता + ढक् = दात्तयः । पार्थ (पृथा + अण्) इति तु “तस्ये दम्”
इति सूत्रेण अण् प्रत्ययेन सिद्धम् । दुर्वट्ठत्तिस्तु—शिवादित्वात् अण्—इत्याह ; कीचित्
पृथाशब्दं उत्सादिषु च पठन्ति ।

११२५ । इतश्चानिजः । ४।१।१२२ ॥

दी— । इकारान्तात् द्वचोऽपत्ये ढक् स्यात्, न तु इजन्तात् ।
दौलियः । नैधियः ।

Againsts two—vowelled words ending in इकार (and not ending in feminine affix) take the तद्धित affix टक् in the sense of अपत्य, but इञ्जन् words (as सौमित्रि &c) should not take टक् in अपत्ये । Thus टुलि + टक् = दौलिय ; निधि + टक् = नैधियः ।

[N. B.—As already said this rule bars च्छष् being पर, so आत्त्रेय is got with टक्] ।

मित—। अस्त्रीप्रत्ययार्थमिदं सूत्रम् । अन्यत् सुगमम् ॥ “अव्ययक इणिकुसभय” इति व्याख्यापि अत्र द्रष्टव्या ।

११२६ । शुभ्रादिभ्यश्च ! ४।१।१२३ ॥

दी—। टक् स्यात् (अपतेर) । शुभ्रस्यापतंत्र शौभ्रेयः ।

Words of the शुभादि list will take टक् in अपत्ये (in super-cassion of usual अपत्यप्रत्यय) । Thus शुभ्रस्यापत्यम् इति शुभ्र + टक् = शौभ्रेयः । (“अस्त्रीत्वात् अप्रादी अनेन सूत्रेण टक्”) ॥

मित—सुगमा । शुभादिगणोयथा—शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शतदार, शलायल, शलाकाभ, लेखाभ, विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, धर्मिणी, दिग्, शानुक, अजवलि, शकन्धि, विमातृ, विधवा, युक्त, विष्ट, देवतर, शकुनि, युक्त, लय, शवल, वम्बकी, स्रकण्ड विद्य, अतिथि, गोदन्त, कुशम्ब, मकष्ट, शान्ता, हर, यवष्ट, रिक्त, सुनामन्, लक्षण-श्यामयोर्वसिष्ठ, गोधा, ककलास, अशीव, प्रवाहण, भरत, भरम, इकण्ड, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदच, सुवदम्, सुदाकन्, कट, तुदव, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका, अम्बिका, जिह्वाशिन्, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाका, स्वध्वर, कुवेरिका अशोका, गम्भपिङ्गला, खड्गोद्गता, अनुहृष्टिन्, जरतिन्, क्लीवर्दिन, विय, बीज, जीव, यन्, अग्रन्, अत्र । इति शुभादिः । आकृतिगणोयम् । तथा च काशिका “चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति—गाङ्गेय, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्ध भवति ॥

११२७। प्रवाहणस्य ढे । ७।३।२८ ॥

दी— प्रवाहणशब्दस्य उत्तरपदस्य अचामादेरचोवृद्धिः पूर्व-
पदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, प्रवाहणेयः ।

This word प्रवाहण is read in the गुभादि list and it will take ढक् अपत्ये । Now this present rule enjoins that of this whole word, the उत्तरपद i. e. वाहण will always get वृद्धि in its first vowel and the पूर्वपद i. e. प्र will take optionally वृद्धि when the affix ढ (अपत्यप्रत्यय) follows. Thus प्रवाहणस्यापत्यम् = प्रवाहण + ढक् = प्रावाहणेयः (with optional वृद्धि of प्र) and प्रवाहणेयः (without वृद्धि of प्र) ।

मित— । प्रवाहणशब्दस्य गुभादिपाठात् अपत्ये ढकिसति, शब्दस्यास्य आदि-
वृद्धिरिव प्राप्नोति । इदं तु सूत्रम्—प्रवाहणशब्दं द्विधा विभज्य, पूर्वपदस्य प्र-शब्दस्य
विकल्पेन वृद्धिं शक्ति, उत्तरपदस्य 'वाहण'—इत्यस्य च नित्यमेव वृद्धिं विधत्ते । एवं
प्रवाहण + ढक् (अपत्ये) = प्रावाहणेयः, तथा प्रवाहणेयः । “गुभादित्वात् ढकि
पूर्वपदस्य पाचिकी आदिवृद्धिः, उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपदे आकारस्य वृद्धिः
फलन्तु प्रावाहणेयीभात्यर्थं इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च—' (८४० सूत्र) इति पुंत्व
प्रतिषेध एव”—(वालसनोरमा) ॥

११२८। तत्प्रतयस्य च । ७।३।२९ ॥

दी— ढ-प्रतयान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्य आदेरचो
वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्य अपत्यम् = प्रावाहणेयिः
—प्रावाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढाश्रयेण विकल्पेन
बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः ।

Moreover this word प्रवाहण ending with the अपत्य affix ढक्
i. e. now becoming प्रवाहणेय, will always get वृद्धि in the first
vowel of its उत्तरपद (वाहणेय) and get optional वृद्धि in its पूर्वपद,

i. e. प्र । Thus प्रवाहणेयसा अपत्यम् प्रवाहणेयि (will इञ् and इङि of प्र), and प्रवाहणेयि (with इञ् and अइङि of प्र) । Now if it be argued that the prior rule enjoins this very thing and what's the necessity of again beginning this rule, then the answer is— The compulsory आदि इङि due to the affix इञ् (अपत्ये) which is outside the ङ—प्रत्ययान्त word प्रवाहणेय and is other than ङ (ङ-प्रत्ययात् वाच्यः), cannot be superseded or overruled by the optional आदिइङि in प्र when ङ follows, as enjoined by the former rule ; So this rule is newly made to enjoin optional—आदिइङि of 'प्र' in प्रवाहणेय also when a further अपत्यप्रत्यय i.e., इञ् follows.

मित— 'तत्प्रत्ययस्य' इत्यत्र तद्-शब्देन 'ङप्रत्ययो' पराभश्यते । तदन्तविधिना—'ङ-प्रत्ययान्तस्य' इत्यर्थः । "च"-कारात् पूर्वसूत्रम् अनुवर्तते, तदाह—'ङ-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य उत्तरपदस्य—' इत्यादि । ततः प्रवाहणेयस्यापत्यम् इति ङक् उत्तरं प्रवाहणेयिः—प्रवाहणेयिः इति च पदद्वयम् इञ्-प्रत्ययेन सिद्धं भवति ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैव पूर्वपदस्य इङिविकल्पे सिद्धे किमर्थमिदमारभ्यते, इत्यत्रोत्तरमाह—पूर्वसूत्रं तु ङ-प्रत्यय-निमित्ते सति प्रवाहणशब्दस्य विकल्पं विधत्ते, इदं तु ङ-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य ङ-प्रत्ययतो वाच्ये इञ्-प्रत्यये निमित्तेऽपि तादृगेव विकल्पं शक्तिः ; नापि पूर्वसूत्रम् इञ्प्रत्यय-निमित्तम् आदिइङिं वाधितुं शक्नोति, अतः सूत्रमिदं पृथक् आरभ्यते, अत आह—'वाङ्मत्तङ्गितनिमित्ता इङिः (ङ-प्रत्ययतो वाङ्माङ्-प्रत्ययनिमित्ता इङिरित्यर्थः), टाश्रयेण विकल्पेन ("प्रवाहणस्य ङे" इति सूत्रविहितेन विकल्पेन) वाधितुं न शक्नोति (न वाध्यते एव)" ।

११२८ । विकर्णं कुषीतकात् काश्यपे । ४।१।१२४ ॥

दी—। अपत्ये ङक् । वैकर्ण्यः, कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्ण्यः, कौषीतकिः ।

The words विकर्ण and कुषीतक take the affix ढक् in अपत्याधिकार i. e, अपत्यार्थे,—only when these refer to काश्यप वंश । Otherwise the forms in अपते are वैकर्ण and कौषीतकि with इञ् ।

मित— । सुगमा । “काश्यपे एव इति नियमार्थं गुम्हादिभ्यः पृथक् पाठः”—
(बालमनोरमा) ॥

११३० । भ्रूवो वुक् च । ४।१।१२५ ॥

दी— । चाङ् ढक् । भ्रूवियः ।

The word भ्रू takes the augment वुक् along with the affix ढक् following, in the sense of अपत्या । Thus भ्रू + वुक् + ढक् = भ्रू + वु (क-इत्) + ढक् (एय) = भ्रू व् (उकारः उच्चारणार्थः and कित्वात् अन्यावयव, “आयन्ताटकितौ ” इति) + एय = भ्रूवियः ।

मित— । भ्रू शब्दस्य अपत्या ढक-प्रत्यायोभवति, तत् सन्नियोगेन च वुगागमः । कित्वात् अन्यावयवः “आयन्ताटकितौ” इति । ककार—इत्, उकारः उच्चारणार्थः । ततः भ्रू + व् ढक् (अपत्या) = भ्रूवियः (आदिह्रस्विः) ।

११३१ । कल्याणादीनामिनङ् । ४।१।१२६ ॥

दी— । एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनियः ।
वाम्बकिनियः ।

The words कल्याणी etc. take the augment इनङ् and the affix ढक् in अपत्याधिकार । Thus कल्याणी + इनङ् + ढक् (एय) = काल्याणिनियः &c.

मित— । कल्याणी, सुभगा, वम्बकी प्रभृति कल्याणादीनाम् स्त्रीप्रत्ययान्तानाम् ढकि प्राप्ते अनेन इनङादेशोऽपि विधीयते । कल्याणी + इनङ् + ढक् (अपत्या) = काल्याणिनियः । कल्याणादीर्यथा—कल्याणी, सुभगा, वम्बकी, अनुदृष्टि, अनुसृति, जरती, वलि, वदी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री इति ॥

११३२ । कुलटाया वा ॥ ४।१।१२७ ॥

दी— । इनङ्मात्रं विकल्पते । ढक् तु नित्यः पूर्वेष्वैव ।
कौलटिनियः—कौलटयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु
व्यभिचारार्थं कूलान्यटति तस्याः “क्षुद्राभ्योवा” (सू ११३७) इति
पक्षे ढक्—कौलटेरः ।

The word कुलटा optionally takes इनङ् when the affix
ढक् follows. ढक् (अपत्ता) being नित्य here by the rule “स्त्रीभ्यो
ढक्”, the augment इनङ् is only made optional by the word
“वा” in this sutra. Thus कौलटिनियः (with इनङ्) and कौलटेरः
(with ढक् but without इनङ्) । Here कुलटा means a chaste
female mendicant. But when it means one who gives up
character and wanders from race to race, then this word
कुलटा takes optionally ढक् by the following rule “क्षुद्राभ्यो वा”
(1137) yielding the form कौलटेर (अपत्ता) as well.

मित— । सूत्रे “वा” शब्देन यो विकल्पो विधीयते, स च इनङ्मात्रेणैव ।
यतः “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रेण ढक् तु नित्यमिव स्यात्—अत आह “ढक् तु नित्यः
पूर्वेष्वैव एव” (पूर्वगतैः “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रेण इत्यर्थः) । अन्यत्
सुगमम् ॥ कल्याणादिगणे ‘सुभगा’ पठ्यते । ततः सुभगा + ढक् इति स्थिते आह—

११३३ । ह्रद्गसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य च ॥ ७।३।१८ ॥

दी— । ह्रदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोः अचामादेरचो वृद्धिर्जिति
णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं
सौभागिनियः । सक्तप्रधानाः सिन्धवः सक्तसिन्धवः । तेषु भवः
साक्तसिन्धवः ।

Words having हृद्, भग and सिन्धु as final, takes वृद्धि of the first vowel of both their पूर्व and उत्तर पद, when ज—इत्, ण—इत् or क्—इत् तद्धित affix follows. Thus सुहृत् + अपत्ये अण् = सौहार्दः; [By the परिभाषा “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्वैव”, we should take the independent word हृद् here, cp—“स्वान्तं हन्मानसं मनः” and not the लाक्षणिक words हृत् as got by “सुहृद्दृहृदौ मित्रामित्रयोः” or by “हृदयस्य हृत्स्वयदण् लासिष्” etc. Elsewhere Bhattoji following Vrittikara seems to get सौहार्द from सुहृदय + अण् (हृदय changing to हृत् by “हृदयस्य हृत्स्वय—”) but this is objectionable being against the above परिभाषा as also against the maxim “अर्थवद्वयहणं नानर्थकस्य”—[See our notes on सौहृद् and सौहार्द in Sakuntalam—“Addendum”].

सुभगा + ढक् = सुभगा + इनङ् + ढक् = सौभागिनियः । कल्याणादित्वात् इनङ् । Similarly साक्तुसैन्धव with उभयपद वृद्धि । [By “च” in the sutra both पूर्वपद and उत्तरपद take the वृद्धि in their first vowels].

मित । “हृत्, भग—सिन्धु—एतदन्तेषु समासिषु इत्यर्थः” पूर्वपदस्य, तथा ‘च’—कारात् उत्तरपदस्यापि वृद्धिर्विधीयते, तत आह—“हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोः रुचामादेरचो वृद्धिः” इत्यादि । सुशोभनं हृत् इति सुहृत्, ततः अपत्ये अणि उभयपदवृद्धौ सौहार्दः । [अत्र सूत्रे “लक्षणप्रतिपदोक्त” —परिभाषया प्रतिपदस्य हृच्छब्दस्य एव यद्वयं युक्तं न तु लाक्षणिकस्य (“सुहृद् हृदौ—” or “हृदयस्य हृत्स्वय—” सूत्रगतस्य) हृत्-शब्दस्य] । सुभगा + अण् = कल्याणादित्वात् इनङ् = सौभागिनियः (अनेन उभयपदवृद्धिः), एवं साक्तुसैन्धवः ॥ कल्याणादिपठितस्य सुभगा-शब्दस्य अपत्ये—ढकि सति उभयपदवृद्धिविधानार्थमिदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम् इति सर्वं भवदातम् ॥

दी—। “चट-कस्येति वाच्यम्” (वा—)। लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाट-
कैरः ॥ “स्त्रियामपत्ये—लुग्वक्तव्यः” (वा—)। तयोरिव स्तूपत्यं
—चटका । अजादित्वाद्वाप् ।

The affix ऐरक् comes after the word चटका in the sense of
अपत्य । Though the sutra mentions चटका in the feminine
still to remove doubt the varttikakara says that the word
चटक—will take the affix ऐरक्—in अपत्यार्थे ; and by लिङ्गविशिष्ट
परिभाषा (i.e., प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्) the word चटका
also will take ऐरक्—in अपत्यार्थे । So चटका or चटक + ऐरक् (अपत्ये)
gives चाटकैरः । But this affix elides to denote a female issue.
Thus चटकायाः or चटकस्य अपत्यं स्त्री gives चटका with the elision
of the affix ऐरक् :—The word चटका then takes टाप् (वा) in the
feminine, because it is listed with words अज etc i.e. अजादि
words ; compare the sutra “अजाद्यतष्टाप्” ।

मित—। सूत्रे स्त्रीलिङ्गग्रहणमतन्त्रम्, अत आह वार्तिककारः—“चटक-
स्येति वक्तव्यम्” । ततः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चटकाशब्दादपि अपत्ये ऐरक्
प्रत्ययः घ्यात् । किञ्चात् तद्धिते अचामादराचो इति । चटका + ऐरक् = चाटकैरः ।
स्तूपत्यं तु तस्य ऐरक्—प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ततः स्त्रीलिङ्गे अजादित्वात्
टापि सति चटका इति ॥

११७५ । गोधाया ढक् ॥ ४।१।१२८ ॥

दी—। गौधेरः । शुभ्रादित्वात् पक्षे ढक् । गौधेयः ।

The word गोधा takes the affix ढक् in the sense of अपत्य ।
Thus गोधा + ढक् = गोधा + एय् र = गोधा + ऐर (with elision of य by

“लोपो व्योर्लि”) = गौधेय (with आलोप and आदिइद्धि) । The word being read in the गृभादि list takes टक् (एय) as well giving गौधेयः ।

मित—। गौधेरः—“द्रक्प्रताये एयादेशे ‘लोपो व्योः—’ इति यलोपः, किञ्चादादिइद्धिरिति भावः”—(वाल्मनोरमा) ।

११३६ । आरगुदीचाम् ॥ ४।१।१३० ॥

दी—। गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्थतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥

According to Professors in the North (northern part of India) the word गोधा takes the affix आरक् also (in अपत्यार्थे) yielding गौधार (किञ्चात् आदि इद्धिः) । Now this form गौधार may be got by the affix रक् only, then why do these professors say आरक् here ? They say आरक् to affix it to other words as well. Thus with आरक् we get जाडार and पाण्डार in the sense of जडस्यापत्यं and पण्डस्यापत्यम् ।

मित—। उदीचाम् आचार्याणां मने गोधाशब्दस्य अपत्या आरकप्रतायोपि स्यात् । गौधार इति । यद्यपि अत्र रका एव इष्टसिद्धिः स्यात्, तथापि अन्यान्वादनशब्दभिः विधानार्थम् ‘आरक्’ इति प्रतायोव लञ्चारितः । एवं जाडारः, पाण्डारः इत्यादि सिध्यति । रक्-विधौ एवमादिषु आकारो न शूयेत ।

११३७ । क्षुद्राभ्यो वा । ४।१।१३१ ॥

दी—। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ; ताभ्यो वा द्रक् । पक्षे टक् । काणेरः—काणैयः । दासेरः—दासेयः ॥

Words signifying deformity in limbs and characterlessness in the females take optionally द्रक् in the अपत्याधिकारः ; optionally we get टक् as well. Thus काण्याअपत्यम् = काणी + द्रक् =

काण् + एय र (with इलोप by "यस्तेतिच") = कासेरः (with यलोप by "लोपो व्योर्बलि"); optionally काशेयः with टक् (एय), similarly we get दासी + टक् = दासेरः; and दासी + टक् = दासेयः ।

मित—। "टक् अनुवर्तते, न आरक्" अत आह "वा टक्" । पक्षे तु टक् स्यादेव । का चुद्राः इत्यापेक्षायामाह—"अङ्गहीना शीलहीनाश्च चुद्राः" । शीलहीनाः = सद्गुणहीना धर्महीनाः वा । तथा च काशिका "चुद्रा अङ्गहीना धर्महीनाश्च" । "अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा चुद्राः" इति भाष्यमपि अत्रमानम् । "अत्र अद्यधर्मेण तदाभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्तः"—अतश्च सूत्रे "चुद्राभाः" इति स्त्रीलिङ्गपरनिर्देशः ॥

११३८ । पितृष्वसुच्छृण् ।४।१।१३१।

दी—अणोऽपवादः पितृष्वस्त्रीयः ।

The word पितृष्वसु takes छृण् in the sense of अपत्यम् । This rule bars अण् due after it.

मित—। मानुषीनामत्वात् 'पितृष्वसु'—शब्दात् अपत्यम् अणि प्राप्ते अनेन छृण् प्रत्ययो विधीयते, अत आह "अणोपवादः" । पितृष्वसु + छृण् = पितृष्वसु + ईय (छकारस्य ईयादेशः),—(ण्—इत्वात् आदिहलिः) = पितृष्वस्त्रीयः ।

११३९ । ढकिलोपः ॥४।१।१३३॥

दी—। पितृष्वसुरन्तस्य लोपः स्यात् ढकि । अतएव ज्ञापकात् ढक् । पितृष्वसेयः ।

The base पितृष्वसु has its final (सु) elided when टक् follows after it (in अपत्यम्); from the making of this rule it is thus inferred that the word पितृष्वसु will optionally take टक् as well (अपत्यम्), yielding पितृष्वसु + टक् = पितृष्वसु + एय (अन्तालोप) = पितृष्वसेयः ।

मित— ! अपत्यं पितृष्वसृशब्दात् ढकिसति अन्त्रा—ऋकारस्य लोपः स्यात् ।
अस्मादेव सूत्रकारवचनात् पितृष्वसृशब्दात् अपत्यं ढगपि प्राप्तः (“शुभ्रादिभ्यश्चेति” ?)
इति फलितम् ।

११४० । मातृष्वसृश्च ॥४१११३४॥

दी— । पितृष्वसृष्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्रीयः—
मातृष्वस्रीयः ।

All that are enjoined after the word पितृष्वसृ in the sense
of अपत्य, are to be enjoined after the word मातृष्वसृ also. That
is कृष् and ढक् (with elision of अन्त्रा—ऋकार) are due after
मातृष्वसृ also (अपत्यं) । Thus we get मातृष्वस्रीयः (with कृष्) and
मातृष्वस्रीयः (with ढक् and अन्त्रालोप) ।

मित— । पितृष्वसृशब्दात् घट्टकम् अपत्यं तत् मातृष्वसृशब्दादपि भवति यथा—
कृष् प्रत्ययो, ढक् प्रत्यये सति अन्त्रालोपश्च इत्यर्थः ।

११४१ । चतुष्पाङ्गो ढक् । ४१११३५ ॥

११४२ । डे लोपोऽकट् वाः । ४१११३७ ॥

दी— । कट्टुभिन्नस्य उवर्णान्तस्य भस्र लोपः स्यात् डे
परि । कामण्डलेयः । कामण्डलुशब्दः चतुष्पाङ्गातिविशेषे ।

Words denoting four-footed animal takes ढक् in the
sense of अपत्य । And a word ending in उवर्ण excepting कट्टु,
and becoming a “भ” (see “यच्चिभम्” ante) at the same time,
elides its final उ when the affix (or suffix) ढ follows. Thus
कामण्डलु (which denotes a four-footed variety of creature) +
ढक् (एय) = कामण्डल् + एय (final उ eliding by this rule) = कामण्डलेयः
(with षड्धि) ।

मित—। सुगमा । अथ कमण्डलुशब्देन जलसंचनपात्रं न निर्दिश्यते, किन्तु काचित् चतुष्पाञ्जातिरेव लक्ष्यते, ततश्च “चतुष्पाञ्जो ढञ्” इति सूत्रमत्र प्रवर्तते ।

११४३ । गृह्यादिभ्यश्च षा१।१३६ ॥

दी—। एभ्यो ढञ् सप्तात् । अण्—ढकोरपवादः ।
गाष्टेयः । मित्रयोरपत्यम्, ऋषयणि प्राप्तौ ढञ्—

Words of गृष्टि—class take ढञ् in the sense of अपत्य । Now words of the गृष्टि class read अगस्ति and मित्रयु which are names of sages, so अण् by the rule “ऋष्यन्वक—” is due after these (in अपत्य) and ढक् to other words of this class by ‘इतथानिजः’ was due ; but this rule bars both these अण् and ढक्, to words i.e. all words mentioned in this class. Thus गृष्टि + ढञ् = गाष्टेयः । Then in मित्रयु + ढञ् (in place of ऋषिवाचक अण्), we look forward for its special formation—

मित—। “गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, कुटि, अजबस्ति, अगस्ति, मित्रयु—एते गृह्यादयः । अत्र अन्वयोः ऋषित्वादण् प्राञ्चः, अन्वैभ्यस्तु ‘इतथानिजः’ इति ढक्, प्राप्तः” (बालमनोरमा) । ढञ् तु उभयोरप्यनयोः प्रतिषेधः, अत आह—“अण् ढकोरपवादः” । इदमप्यत्र अर्चन्व्यम्—“सकृत्प्रवृत्ता मनुष्यादिरपि गृष्टिः, न तु गौरिव, ततश्च” अतुष्पाञ्जाः इत्यनेन न प्राञ्चः—(बालमनोरमा) ॥

११४४ । कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥७।३।२॥

दी—। एषां यकारादेरिय् आदेशः सप्तात् जिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्तौ—

These words (i.e. कैकय, मित्रयु and प्रलय) take इय before their यकार when a तद्धित affix dropping अ, ण or क follows. Thus कैकय + अण् (अपत्य) = कैकैयी (with इयादेश) ; प्रलय + अण् (तत आगत

इत्यर्थे) = प्राप्तेयः and मित्रयु + ङञ् = मित्रइय् + ङञ्—this being the case now we further look ahead—

मित—। सुगमा ॥ “मित्रयीरपत्यं—ङञि एयाद्देशे मित्रयु + एयइति स्थिते ‘शीर्गुण’ बाधित्वा अनिन इयाद्देशे सति ‘आद्गुणे’ मैत्रेयेय इति ‘प्राप्ते सति’ (बालमलोरमा)—आह—

११४५ । दाण्डिनायन-हास्तिनायन-आथर्वणिक-जैह्वशिनेय-वासिनायनि-भौणहृत्य-धैवत्य-सारव-ऐल्वाक-मैत्रेय-हिरण्मयानि । ६।४।१७४ ॥

दी—। एतानि निपात्यन्ते । इति—युलोपः—मैत्रेयः ।
मैत्रेयी ।

These words are irregularly formed. Thus ‘यु’ of मित्रयु does not take इय before it by the preceding rule, but यु altogether elides by this rule and then we get मित्र + ङञ् (एय) = मैत्रेयः (whose fem. is मैत्रेयो) । Its dual is मैत्रेयौ and for its plural we look forward—

मित—। अत्र काशिकाहसिर्गुणा—“दण्डिन् हस्तिन् इत्यादी नडादिषु पठ्यते । तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषाञ्चित् ‘हस्तिन्’ इति नडादिषु न पठ्यते । तेषामतएव निपातनान् फगपि भवति । दण्डिनोपत्यं दाण्डिनायनः । हस्तिनोपत्यं हास्तिनायनः । अथर्वन् इति वसन्तादिषु पठ्यते, अथर्वणा प्रोक्तो यस्योपि उपचारात् अथर्वन्निपात्यते । तसधीते यः स आथर्वणिकः, इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिनिति युभादिषु पठ्यते । तस्य द्वे परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिनोपत्यं जैह्वशिनेयः । वासिनोपत्यम्—‘उदीचां वडात्—’इति फिञ् । तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते—वासिनायनिः । [अत्र ‘वाशिनायनि’ इपापि पाठो दृश्यते] । भूणहन् धीवन् इत्यादयोः ष्यञि तपरः तकारादेशो निपात्यते । भूणघ्नोभावः = भौणहृत्यम् ; धीवन्तोभावो धैवत्यम् । ‘हनसोचिम्बलोः’ इति यत्तत् तत् धातुप्रत्यये

एव इति भौण्णो वातं च इत्यात् न भवताती 'भौण्णेतो' तत्त्वं निपाताते । सारव इति सरयू इतीत्यस्य अणि परे यादीर्वा निपाताते । सरयां भव=सारवमुदकम् । ऐच्चाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततः अयमाद्युदात्तः अन्तीदात्तश्च निपाताते । इत्याकौरपतां जनपदशब्दात् 'चतियादञ्' इत्याञ्, तत्र उकारलोपी निपाताते—ऐच्चाकः । वा—इत्याङ्गुपु जनपदेषु भवः 'कौपधादण्' इत्याण् + उकारलोपश्च ॥ मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततः ढञि कृते पूर्वसूत्रेण यादीरियादेशापवादी युशब्दलोपी निपाताते । मित्रयोरपतां=मैत्रेयः" ।... "हिरण्यस्य विकारार्थे मघटि षकारात् यकाराकारयोर्लोपः" । हिरण्यस्य विकार इति हिरण्यश्च, तथाच भट्टिः "हिरण्ययो साललतेव जङ्गमा" ॥ मैत्रेय—शब्दस्य बहुवचने रूपं दर्शयितुं सूत्रमुपन्यस्यति—

११४६ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।२।४।६३ ॥

दौ—। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुल्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ।

The अपत्यप्रताय (having ref. to some गोत्र) is elided after words of the यक्त class, if plurality due to अपत्यप्रताय is signified but not in the feminine. Thus we get मित्रयवः in the plural of मित्रयु replacing the base मैत्रेय (with the elision of अपत्यप्रत्यय ढञ्, for बहुल्वे due to अपत्यप्रत्यय is meant here).

मित— । "नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्यम्, किन्तु अष्टाध्यायाः द्वितीयाध्यायगतमेव । अतीत गोत्रशब्देन प्रवाराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रं गृह्यते इति प्रागुक्तम्, अत आह "एभ्यः अपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्" इत्यादि ॥ यस्कादिगणौ यथा—यक्त, लुक्, द्रुक्, अयःष्ण, ढणकर्म, सदाभन, कम्बल, हार, वहिर्योग, कर्माटक, पणाटक, पिण्डीजङ्ग, वकसक्य, विधि, अजवक्ति, कुट्टि, मित्रयु, रघोमुख, जङ्गारथ, उक्कास, कटुक, मय्यक, पुष्करसद, विधपुट, उपरिमैखल, क्रीष्टमान, क्रीष्टपाद, क्रीष्टमाय, शीर्षमाघ, खपर, पदक, वपुंक, भलन्दन, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित ।

११४३ ॥ अत्रि-भृगुकुत्स-वशिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥२॥४॥६५
 दी— । एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न
 तु स्त्रियाम् । अत्रयः, भृगवः, कुत्साः, वशिष्ठाः, गोतमाः,
 अङ्गिरसः ।

The गोत्रप्रत्यय i.e. गोत्रापत्यप्रत्यय after the words अत्रि, भृगु, कुत्स,
 वशिष्ठ, गोतम and अङ्गिरस्, elides when plurality due to गोत्रप्रत्यय is
 denoted but not in the fem. Thus we get अत्रयः etc. with
 elision of अपत्यप्रत्यय i.e. टक्, etc. here

मित— । 'गोत्रे' इति 'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति च अनुवृत्तिसत्वात् आह—
 एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् इत्यादि । अत्रिशब्दात् "इत्यानिञः" इति अपत्ये
 टक् प्रकृतः, तस्य अनेन लुक् । इतरैभ्यस्तु ऋष्यणो लुक् बहुषु । लुकि षति
 आदिद्विनिवृत्तिः इति वालमनीरमा ।

११४८ । बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥२॥४॥६६ ॥

दी— । बह्वचः परो ष इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च
 वत्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पद्मनागाराः । युधिष्ठिराः ।

The affix इज् (अपत्यप्रत्यय) coming after a word having
 many vowels (बहु अच्) elides in the plural if the word
 denotes either a प्राच्यगोत्र or a भरत गोत्र (descendant of Bharata).
 Thus पद्मनागारस्य अपत्यानि इति पद्मनागाराः (with elision of इज् in the
 बहुवचन due to अपत्यप्रत्यय) [and this word denotes a प्राच्यगोत्र] ।
 युधिष्ठिरस्य अपत्यानि इति युधिष्ठिर + इज् (बाह्वादि इज् in supercession
 of अण् etc. and so on) = युधिष्ठिराः (with elision of इज् in the
 plural for the word denotes one of भरतगोत्र) । In एकवचन
 the forms are—पद्मनागारिः and यौधिष्ठिरिः ।

मित— । सुगमा— ॥

११४८ । न गोपवनादिभ्यः ॥२।४।६७॥

दी—। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणो-
यम् । गोपवनाः । शैयवाः ।

The गोत्रप्रत्यय after words of the गोपवन class does not elide if बहुल due to अपत्यप्रत्यय is denoted. Words गोपवन etc are to be found within the विदादि list (which see ante); thus we get गोपवनाः etc in the plural.

नित—। गोपवनादिभ्यः विदादित्वात् अञि सति “यञञीय” इति अपत्य-
कृतबहुलं लुकि प्राप्ते आह—एभ्यः गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ।

११५० । तिककितवादिभ्यो हन्द् ॥२।४।६८॥

दी—। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् हन्द् ।
तैकायनश्च कैतवायनश्च—“तिकादिभ्यः फिञ्” (सूत्र ११७८),
तस्य लुक् । तिककितवाः ।

In a हन्द् compound of words—तिक, कितव etc (i.e. of words of this class as will be found here) the गोत्रप्रत्यय will elide if बहुल due to the प्रत्यय is conveyed. Thus तैकायनश्च कैतवायनश्च will give with elision of फिञ् by this rule = तिककितवाः । The फिञ् (आयन) after both the words elide, for we have सप्तमी in the word हन्द् (including both or all members of the हन्द् compound).

नित—। सूत्रं ‘हन्द्’ इति सप्तमीनिर्देशात् इद् ज्ञायते—यत् हन्द् घटिष्य-
माणात् सकलशब्दादेव फिञः लुक् स्यात् । अत आह—तैकायनश्च कैतवायनश्च
इति तिककितवाः ; यथो यथा—तिककितवाः वद्वरभङ्गीरथाः, उपकलमकाः,
पफकनरकाः, वकनखगुदपरिषदाः, उज्जककुभाः, कलङ्गशान्तमुखाः, उत्तरश्लङ्कटाः,
कुष्णाजिनकणसुन्दराः, अग्निवेशदशैरकाः ।

११५१ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामदन्द् । २।४।३६ ॥

दी— एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बह्वत्वे लुग्वा सप्तात् इन्द् च
अहद् च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—“नडादिभ्यः फक्”
—तस्य लुक् = उपकलमकाः, औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रक
कपिष्ठलाः—भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । उपकाः—औपकायनाः ।
लमकाः—लामकायनाः ।

The गोत्रप्रत्यय after words of the उपकादि class optionally
elides in बह्वचन, whether they enter or does not enter in a
इन्द् compound, Thus in इन्द् compound and denoting plurality
due to गोत्रप्रत्यय, we have optionally उपकलमकाः (with प्रत्ययलोप)
and औपकायनलामकायनाः (without elision of गोत्रप्रत्यय i.e., फक्
dueby the rule “नडादिभ्यः फक्”) । In भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः we have
अपत्ये इञ् and so there is optional elision of the प्रत्यय in बह्वचन
and in इन्द् । These words are also read in the उपकादि class—
hence this rule applies. Without इन्द् we get उपकाः—औपकायनाः
etc. (with optional elision of फक् etc in the बह्वचन) ।

मित— । चकारानुवर्तनात् आह—इन्द् च अइन्द् च । एवं इन्द् बैकल्पिक-
कलुकि सति—उपकलमकाः—औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलः
इत्यव इञो वा लुक् स्यात् । अइन्द् उदाहरणं यथा—लमकाः लामकायनाः ।
उपकाः—औपकायनाः—इत्यादि । नडादिफक् बोधः ॥ उपकादिर्द्विधा—उपक,
लमक, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णमुन्दर, चुडारक, आडारक, गडुक
उदह, मुधायक, अवन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मयूरकर्ण, खरीजङ्ग, शलायल,
पतञ्जल, पदञ्जल, कण्ठेरणि, कुश्रीतक, काशकृत्स्न, निदाघ, कलशीकण्ठ, दामकण्ठ,
कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्थक, जटिरक, बधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद

प्रतिलोभ, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, कमक, बटारक, लीलाभ, कमन्दक, विश्रूलक
वर्णक, मसुरकर्ण, मदाच, कवन्तक, कमन्तक, कदामन्त, दामकण्ठ ॥

११५२ । आगस्त्य कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥२॥४१७०॥

दी— । एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य अणो यञञ्च वङ्गु
लुक् स्यात्, अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ग्रहम्—
“अगस्ति”, “कुण्डिनच्”—एतौ आदेशौ स्तः । अगस्तयः—
कुण्डिनाः ।

The गोत्रप्रत्ययः (i.e., गोत्रापत्यप्रत्यय) अण् and यञ् which res-
pectively form part of the words आगस्त्य (i.e. अगस्त्य (वृषि)+अण्
= आगस्त्य) and कौण्डिन्य (i.e. कुण्डिन+यञ् (गर्गादि)=कौण्डिन्य) elide
in the वङ्गवचन, and then in place of the rest portion of these
bases we in order get the आदेशः—अगस्ति and कुण्डिन i.e.,
after elision of अण् of आगस्त्य and of यञ् of कौण्डिन्य, these bases
are gradually replaced by अगस्ति and कुण्डिन respectively.
Hence finally we get अगस्तयः and कुण्डिनाः in the plural.

नित— । “आगस्त्य शब्दात् चृष्यथोलुक् । प्रकृतेः अगस्ति—आदेशः
कौण्डिन्यशब्दः गर्गादियञन्तः—वङ्गु यञो लुक्, प्रकृते कुण्डिनादेशश्च”
—(बालमनोरमा) ।

११५३ ॥ राजश्चशुरादयत् ॥४१११३७ ॥

दी— । “राज्ञो जाताविवेति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

११५४ ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥६॥४११६८ ॥

दी— । यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्, न तु
भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणात् शुद्धादौ
उत्पत्नी—राजनः ।

The bases राजन् and श्वर take the तद्धित affix यत् in the sense of अपत्य, and then the varttika restricts that राजन् takes यत् in the sense of जाति (i.e. kingly class) only. Now the next rule says that a base ending in अन् remains unchanged when a तद्धित beginning with य follows but not in the sense of भाव or कर्मन् । Thus राजन् + यत् = राजन्व (the अन्नन्त base राजन् remaining unchanged, for यादिप्रत्यय i.e. यत् follows here). Similarly श्वर + यत् = श्वर्य । As the sutra enjoins यत् after राजन् in the sense of जाति, so one horn of a क्षत्रिय king but in a शूद्रा or any one else, then with अण् we get राजन् + अण् = राजनः । But in राजन् + अण्, the rule “नस्तद्धिते” (i.e. नान्तस्य भस्य टः लोपः स्यात् तद्धिते) is to enjoin टि-लोप in राजन् and we look forward—

नित— । राजन्शब्दान् श्वरशब्दान् च अपत्यो यत्—प्रतायो विधीयते । ततः वार्तिककारः राजन्शब्दान् ज्ञातावेव यत्प्रतायं विशिनष्टि—“राज्ञो ज्ञातावेव” इति । प्रकृते राजन् + यत् इति स्थिते आह—“यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्” इत्यादि । एवम् राजन्, श्वर्ये इति । भावकर्मणोस्तु—राजन् + यक् = राज्यम् (अव अन् प्रकृत्या न स्यात् भावकर्मणोरिव यक् प्रतायस्य विहितत्वान्) । अथ वार्तिक-वर्तिन ‘जातिग्रहणात्’—राज्ञः शूद्रादौ य उत्पन्नं स राजनः एव । राजन् + अण् इत्याव “नस्तद्धिते” इति टिलोपे प्राप्ते आह—

११५५ । अन् ॥६॥१६७ ॥

दी— । अणि अन् प्रकृत्या स्यात् इति टिलोपोन । ‘अभाव-कर्मणोः’ किम् ? राज्ञः कर्म भावो वा राजग्रम् ।

The अन्नन्त base remains unchanged i.e. its टि—portion (“अचोऽन्त्यादि टिः”) does not elide when the affix अण् follows. Thus in राजन् + अण् there is no टिलोप by “नस्तद्धिते” and we get

राजनः with प्रकृतिभाव by this rule ; why do we say भावकर्मणोः in the sutra ? Witness राज्यम् with यक् (by “पदान्त पुरोहितादिभ्यो यक्”)—here there is no प्रकृतिभाव for य comes in the sense of भाव and कर्म (see the rule “ये चाभावकर्मणोः”) ।

मित— । सुगमा ॥

११५६ ॥ संयोगादिय ॥६॥४॥१६६ ॥

दी— । इन् प्रकृत्या स्यात् अणिपरे । चक्रिणीऽपत्यं चाक्रिणः ।

Similarly the इन्न base (base ending in इन्) but having a conjunct letter before the इन्, remains unchanged (without टिलोप) when अण् follows. Thus चक्रिन् + अण् = चाक्रिणः (without टिलोप) + and here “क्र” is the conjunct letter before इन् ।

मित— । संयोगादिः इन् प्रकृत्या स्यात् अणि परे इति सूत्रार्थः । “इन् अण्यनपत्ये” इत्यातः ‘इन् अणि’ इति, “प्रकृतौकाच्” इति सूत्रात् “प्रकृत्या” इति चानुवर्तते । ततः उक्तोऽर्थो लभ्यते । अनयत् सुगमम् ॥

११५७ ॥ न मपूर्वोऽपत्ये ऽवर्मणः ॥६॥४॥१७० ॥

दी— । मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यात्अपत्ये अणि । भद्रसामः । ‘मपूर्वः’ किम् ? सौत्वन्ः । ‘अपत्ये’ किम् ? चर्मणा परिवृतः चार्मणो रथः । ‘अवर्मणः’ किम् ?—चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । “वा हितनाम्न इति वाच्यम्” (वार्तिक) —हितनाम्नः अपत्यं हितनामः—हितनामनः ।

A base ending in अन् but preceded by “म” does not remain as usual but elides its टि—portion, when अण् in the sense of अपत्य follows. Thus भद्रसामन् + अण् (अपत्ये) = भद्रसाम

(with टि लोप) । Why do we say मपूर्वः in the sutra ? Witness सुत्वन्: अपत्यम् = सुत्वन् + अण् = सौत्वन्: with प्रकृतिभाव i.e. without टिलोप, for here अन्नन्त word सुत्वन् has no “म” before its अन् portion. Why do we say अपत्य् in the sutra ? Witness चार्मणः रथः with प्रकृतिभाव, for here अण् has sense of अनपत्य । Why again do we say अवर्मणः here ? Witness चक्रवर्मण् + अण् (अपत्य्) = चाक्रवर्मणः with प्रकृतिभाव in अपत्य् अणि, for the sutra enjoins this in the case of वर्मन् by saying “अवर्मणः” । The base हितनामन् though has न preceding अन्, still will optionally remain as usual (प्रकृत्या) when अपत्य् अण् follows ; thus हितनामन् + अण् (अपत्य्) = हितनाम (without प्रकृतिभाव) and हितनामनः (with प्रकृतिभाव) ।

मित— । “अणि अन् प्रकृत्या स्यात्”—इत्यस्य प्रतिप्रसवमाह “मपूर्वः अन् प्रकृत्या न स्यात् अपत्य् अणि” ॥ भाद्रसामः—अत अनः मपूर्वत्वात् न प्रकृतिभावः ॥ सूत्रे “मपूर्व” —कथनात्, ‘सौत्वन्’ इत्यत्र मपूर्वत्वामावात् प्रकृतिभाव एव ॥ सूत्रे “अपत्य्” इति विशिष्याभिधानात् ‘चार्मणो रथः’ इत्यत्र अपत्यार्थत्वाभावात् प्रकृतिभाव एव ॥ सूत्रे पुनश्च ‘अवर्मणः’ इति कथनात् ‘चाक्रवर्मणः’ इत्यत्र वर्मन्-शब्दसत्वात् प्रकृतिभावः ॥ “न मपूर्वः” इति प्रतिषेधे प्राप्ते वार्तिकसुपन्यस्यति—‘हितनामन्-शब्दस्य अपत्य् अणि प्रकृतिभावो वा स्यात्’ इत्यर्थेः । एवम् हितनामन् + अण् = हितनामः (प्रकृतिभावो न), हितनामनः (प्रकृतिभावः) ॥

११५८ ॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥६।४।१७१॥

दी— । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ‘ब्राह्मः’ इति निपात्यते अनपत्ये अणि । ब्राह्मं हविः । ततोजातौ—अपत्ये जातावणि ब्रह्मणः टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् ? ब्राह्मी औषधिः ।

From the wording of the sutra ब्राह्मः अजाती, the meaning is that the word ब्राह्म is got. with अण् and टिलोप when जाति (अपत्य) is not meant (cp. "जातावपत्ये निषेधः"). But how then are we to get the form ब्राह्मी (in अनपत्य but जाति) and ब्राह्मण (with अण् in the sense of जाति and अपत्य)? So Bhattoji says that we are to divide the sutra thus—(i) "ब्राह्मः" i.e. ब्राह्म is allowed and irregularly formed with अण् in the sense of अनपत्य (not descendent),—ब्राह्मं हविः, ब्राह्मः संस्कारः, ब्राह्मं सरः, ब्राह्मी औषधिः etc. or in the general sense of अपत्य (but not in the sense of जाति) as ब्राह्मः नारदः; comp "ब्राह्मणशब्दोऽपत्येऽनपत्ये चैव्यति" Kaiyata. Then as (ii) जाती—(अपत्य), the word ब्रह्मन् does not elide its टि—portion when the affix अण् follows yielding ब्रह्मणः अपत्यं (जातिः)=ब्राह्मणः। why do we say अपत्ये here?—Witness ब्राह्मी औषधिः where there is टिलोप for अनपत्य जाति is meant.

मित—। ब्राह्मः अजाती इति सूत्रच्छेदः। अजाती=न तु जाती (अपत्ये); जातावपि ब्राह्मणशब्दस्य निपातनं पश्चान्तरे ब्राह्मण शब्दस्य च साधनं दर्शयितुमाह—
 "योगविभागः अत्र कर्तव्यः" इति। "ब्राह्मः" इति एकं सूत्रम्—तदर्थोयिद्या,
 ब्राह्म इति—अनपत्ये अणि निपात्यते। तच्च जाती—यथा ब्राह्मी औषधिः; अजाती
 च—यथा ब्राह्मं हविः इत्यादि। तथा भाष्यम् "ब्राह्म इति निपात्याते अपत्ये अजाती
 इति"।....."या जातिश्च नापत्या ब्राह्मी औषधिरिति"।....."जाती",
 इति द्वितीयं सूत्रम्—अत्र "अपत्ये" इत्यनुवर्तते; अर्थो यद्यः—जाती अपत्ये
 अणि ब्रह्मण्शब्दस्य टिलोप न स्यात्। ब्रह्मणः अपत्याम् इति ब्रह्मन् + अण् = ब्राह्मणः।
 अत्र 'जाती अपत्ये' इति कथनात्, अनपत्ये जाती तु—ब्राह्मी औषधिः इति।
 सर्वमितत् योगविभागस्य फलम्। पूर्वं सूत्रात् "अपत्ये अणि प्रकृत्या न स्यात्" इति
 अनुवर्तनात् अ.ह—अपत्ये जाती ब्रह्मण्शिलोपो न स्यात् इति। योगविभागस्तु
 काशिकायाम् अपि "योगविभागोच क्रियते। ब्राह्मइत्येतत् निपात्याते। अपत्ये

जातावणि न भवति"—। सर्वमितत् भाष्यसम्मतम् । "ब्राह्मोजाती"इत्यपि सूत्रपाठः सम्भवति । अर्धश्च योगविभागेन पूर्ववदेव ।

११५८ । औक्षमनपत्ये ॥ ३।४।१७३ ॥

दी—। अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षम् पदम् । अपत्ये किम् ?—उच्छोऽपत्यम् = औक्षाः ।

टि-लोप is irregularly enjoined to the word औक्ष formed with अण् but not in the sense of अपत्य । Thus we get औक्षम् पदम् (with टिलोप) । This sutra bars the rule "अन्" which enjoins प्रकृतिभाव to अन्नन्त words when अण् follows. Why do we say अनपत्ये in the sutra ? witness उचन् + अण् (अपत्ये) = औक्षाः (without टिलोप) । But the question is—how do we get उचन् + अण् = औक्षाः (with अल्-लोप) and not औक्षण (with प्रकृतिभाव), and hence we look ahead—

मित—। सूत्रमिदम्—"अन्" इति प्रकृतिभावस्य अपवादः । स च अपवादः "अनपत्ये" एव । अपत्ये तु प्रकृतिभावः स्यादेव । एवमुच्छाः अपत्याम् इत्याव उचन् + अण् = औक्षाः । अत्र कथम् अल्-लोपः, न तु प्रकृतिभावः—अतः सूत्रान्तरमुपन्यस्यति—

११६० । षपूर्वं हन्धृतराज्ञामणि ॥६।४।१६५॥

दी—। षपूर्वो यः अन् तस्य, हनादेश्च भस्य अतः लोपः अणि । औक्षाः । ताच्छणः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्ये धात्तं राज्ञः । 'षपूर्वः'— इति किम् ? साम्नोऽपत्ये सासनः । अणि किम् ? ताच्छण्यः ।

The (उपधा) अ elides when the तद्धित affix अण् follows, of bases ending in अन् but having 'ष' preceding, of bases ending

in इन् and of the base धृतराजन् । Thus उच्चन् + अण् = चीच्छः (with अलोप); similarly we get ताच्छ, क्षीणश्च, वार्चश्च, घाचर्राञ्च । why do we say 'षपूर्व—' in the sutra? Witness सामनः (without अलोप), for here 'म' precedes अण् । [Note that in सामनः, the rule "न मपूर्वाऽपता" (1157) does not apply for this rule requires प्रकृतिभावनिषेध in जाति only]; why do we say अणि here? witness ताच्छण (with तच्चन् + षा enjoined by the rule "सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च")—here there is no अलोप though अन् has 'म' preceding it; for here the affix is not अण् but ष ।

मित— । "अलोपोऽनः" इति सूत्रमत्र वर्तते । भाषिकारः असौव, अत आह— "षपूर्वो यः अन् तस्य, इनादिस्य भस्य अतः लोपः स्यात् अणि" । सूत्रे षपूर्वकथनात् मपूर्वस्य अलोपो न स्यात्—ततः सामन इति । [अत्र 'न मपूर्वाऽपत्येऽवर्मणः' इति प्रकृतिभावनिषेधो न स्यात्, यतः स निषेधो जातावेव इति क्लृप्तं भाति] ॥ 'अणि' परे एषनियमः, अतः 'ताच्छण्य' इत्यत्र ष-प्रत्यये सति अलोपो न स्यात् ॥

११६१ । चत्रादृषः ॥ ४।१।१३८ ॥

दी— । 'चत्रियः' । जातो इत्येव । चात्रिरन्यः ।

The word चात्र takes the affix ष (इय) in the sense of अपत्य and जाति । Thus चात्र + ष = चत्रियः in the sense of जाति (and अपत्य) । Otherwise the form is चात्रि i.e. 'one born from a चत्रिय in a शूद्रा ।

मित— । चत्रात् शूद्रादौ जातः चात्रिः, न तु चत्रियजातिः ॥

११६२ । कुलात्खः ॥ ४।१।१३९ ॥

दी— । कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात्' इति लिङ्गात्—आव्यकुलीनः ।

The word कुल takes the affix ख (ईन) in the sense of अपत्य । From the word 'अपूर्वपदात्' in the following rule, we infer that कुल also takes ख (तद्धिते) when final in a word. The use of the epithet अपूर्वपदात् in the next rule qualifying "कुलात्", shows that there was प्राप्ति of ख to कुल having पूर्वपद as well. Hence Bhattoji says "तदन्तादपि—उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात्' इति लिङ्गात्" । Thus we get both कुलीन and आब्यकुलीन with ख (तद्धिते) ।

मित— । अपत्ये कुलशब्दात् ख-प्रतायः स्यात् । खस्य ईनादेशः इति उक्तं प्राक् । "समासप्रतायविधौ" तदन्तविधिनिषिधात् कुलान्तात् शब्दात् कथं खः स्यात् ? इत्यादौत्तरमाह—उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात् कुलात्' इति कथनात् ज्ञायते यदत्र सूत्रे कुलान्तात् शब्दादपि खप्रतायस्य प्राप्तिरासीत् । ततश्च आब्यकुलीनः, महाकुलीन इत्यादि सिध्यति ।

११६३ ॥ अपूर्वपदादन्यतरसप्राप्त् यद्-ढकञौ ॥४१११४०॥

टी— । 'कुलात्' इत्यत्रैव । पक्षे खः । कुल्यः, कौलियकः, कलीनः । 'पद' ग्रहणं किम् ? बहुकुलः—वाहुकुलियकः—बहुकुलीनः ।

The base कुल having no पूर्वपद preceding it optionally takes यत् and ढकञ् (एयक) ; in the alternative ख also comes in. Thus कुल्य (with यत्), कौलियक (with ढकञ्) and कुलीन (with ख) । Why do we say 'पद' in अपूर्वपदात् in the sutra ? Witness बहुकुल with बहुच्—प्रताय before the word कुल ; now here बहुच् (बहु) not being a पद but a प्रताय only by the rule "विभाषा सुपः" —कुल is no longer preceded by पूर्वपद, so the rule even now applies and we get बहुकुल्य, बाहुक लियकः, and बहुकुलीनः ।

मित—। पूर्वपदरहितात् कुञ्जयद्धात् यत्, ढक्ञ् भवतः । पक्षे यथाप्रायः खः स्यात् ॥ सूत्रे 'पद'—यहणात्, "विभाषा सुपः" इत्यनेन बहुवृत्तप्रत्ययस्य च पदस्वविरहात्, बहुकृत्वात् अपि यत्—ढक्ञ्,—खाः प्रत्यायाः भवन्ति ।

११६४ ॥ महाकुलात् अञ्-खञौ । ४।१।१४१ ॥

दी—। 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते । पक्षेखः । माहाकुलः माहाकुलीनः, महाकुलीनः ।

Here also the word अन्यतरस्याम् (optionally) comes down ; alternatively ख also comes in after महाकुल । अञ् and खञ् being जित्—affixes yield आदिङ्ङि in तद्धित । So माहाकुल, and माहाकुलीनः, alternatively महाकुलीनः as well.

मित—। 'अन्यतरस्याम्'—यहणानुवर्ततेः, एकपक्षे अञ्-खञौ भवतः, अन्यपक्षे खः अपि । अन्यथा सूत्रमिदम् अपवादभूतस्वित्; तदा अपवादेन सुक्ते उत्सर्गस्य अपवर्ततेः खप्रत्यायो न भवेत् ।

११६५ । दुष्कुलात् ढक् । ४।१।१४२ ॥

दी—। पूर्ववत् पक्षे खः । दीष्कुलेयः—दुष्कुलीनः ॥

The word दुष्कुल takes as before optionally ढक् (इय) and alternatively ख ।

मित—। सुगमा ॥

११६६ । स्वसुच्छः ॥

दी—। स्वस्त्रीयः ।

The word स्वसु takes छ (इय) in the sense of अपत्या ।

मित—। सुगमा ।

११६७ । भ्रातृव्यञ्च । ४।१।१४४ ॥

दी—। चात् छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रात्रायः ।

The word or the base भ्रातृ takes the affix व्यन् as well as ङ in the sense of अपत्ता । This rule bars अण् (due after भ्रातृ) ।

मित— । सुगमा— ।

११६८ । व्यन् सपत्ने । ४।१।१५५ ।

दी— । भ्रातृव्यन् सपत्ने, प्रकृतिप्रतायसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । “पाप्मना भ्रातृव्येन” इति तूपचारात् ।

The base भ्रातृ takes the तद्धित affix व्यन् to denote अपत्ता, provided also the whole original word along with the प्रताय denotes an enemy (शत्रु) । Thus भ्रातृव्यः शत्रुः (the son of a brother, who is an enemy). Then how do we get the use पाप्मना भ्रातृव्येण ; for भ्रातृव्य itself denoting शत्रु, its qualifying epithet as पाप्मना becomes unnecessary. Hence Bhattoji says that this usage is due to attributing of हिंसकगुण on भ्रातृव्य by transference.

मित— । “अथ भ्रातृशब्दार्थस्तु न विवक्षितः” किन्तु सपत्नार्थः । तत्र सपत्नार्थे एव भ्रातृव्यः । एवं चेत् “कथं पाप्मना भ्रातृव्येण” मिहः ? उपमानान् सिद्धम् भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य” इति भाष्यम् । तदेव प्रकारान्तरं द्वीक्षितः कथयति—“उपचारात्” इति—“हिंसकत्वगुणयोगान् लाक्षणिकार्थात्” । “व्यन्”, “व्यन्” इति प्रत्यययोः भिन्नत्वं च स्वरार्थं बोध्यम् ॥

११६९ । रिवतादिभ्यठक् । ४।१।१४६ ॥

११७० । ठसेप्रकः । ७।३।५० ॥

दी— । अङ्गात् परस्य ठस्य इकादेशः सपत्ने । रैवतिकः ।

Words of the रैवत्यादि class take ठक् (अपत्ता) । Now of ठक् is इन् (i.e. it elides), and ठ is replaced by इक when it comes

after an अङ्ग, as क् is replaced by आयन्, ट् by एय्, ख् by ईन्, छ् by ईय् and च् by चय् (see “आयनेयीनीयियः फटखछघां प्रत्यादादीनाम्” in स्त्री प्रत्यय) । Thus रेवती + ठक् (इक्) = रेवत् + इक् (by “यस्येति च ”) = रेवतिकः (by आदिह्रस्वि in तद्धित) ।

मित—। अपत्यं ठक् इति सूत्रार्थः । ठकारस्य इक आदेशः स्यात् अङ्गात् परश्चेत् । “अङ्गात्” इति कथनात् ‘कर्मठः’ इत्यत्र ठकारस्य इकः न स्यात्, तत्र कर्मन् + अठच् इति प्रत्यये सति अठच्ः ठकारः अङ्गात्परो न भवति अकारेण व्यवधानात् । मणो यथा—रेवती, द्वारपाली—अन्नपाली इकयाह—कर्मयाह—प्रसृतयः ।

११७१ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥४१११४७॥

दी—। गोत्रं या स्त्री तद्वाचकात् शब्दात् ण-ठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्यात् यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गी गार्गिकी वा जाल्मः । “भस्राढे तद्धिते” पुं वद्भावात् गार्ग्यशब्दात् ण-ठकौ । ‘यस्येति—’ लोपः । ‘आपत्यस्र—’ इति यलोपः ।

The fem. base ending in a गोत्रप्रत्यय, further takes the affixes ण and ठक् when a युवाप्रत्यय (अपत्यार्थे) follows if censure (कुत्सा) is implied. As only one गोत्रप्रत्यय is added to a base by the rule “एकोगोत्रे”, so a further अपत्यप्रत्यय after a गोत्रवाचक स्त्रीप्रत्यायान्त शब्द must naturally be in the sense of युवापत्य, hence Bhattoji here says “सामर्थ्यात् यूनि” i. e. गोत्रवाचक fem. bases take युवार्थे ण and ठक् if कुत्सा is denoted. Thus गार्ग्यस्य गोत्रापत्यम् = गार्ग्यं (with यञ्), then गार्ग्यं + ङीप् = गार्ग्यं + ङीप् (by “यस्येति च ”) = गार्गी + ङीप् (with यलोप by “ह्रस्वद्वित्तस्य ”) = गार्गी । This fem. base ending in a गोत्रप्रत्याय will take युवापत्यप्रत्याय, ण and ठक् by the present rule ; गार्ग्या युवापत्यम् इति गार्गी + ण or ठक् = गार्ग्यं + ण वा ठक् by पुं वद्भाव = गार्ग्यं + ण वा ठक् (by “यस्येति च ”) = गार्गी + ण वा ठक् (with यलोप) = गार्गीः

वा गार्गिकः । To show censure here, Bhattoji in the example adds 'जात्रः' (a rogue or villian or bastard). To show the above process here Bhattoji says "भस्य ष्टे तद्धिते" इति पुं बद्भावः (of the base गार्गी here); here पुं बद्भाव of गार्गी will bring the original गोवप्रत्यायान्त base गार्ग्य here ; then its च will elide by the rule "यस्यैतिच", so Bhattoji adds—यस्यैति लोपः । Then the final य्, elides by the rule "आपतास्य च तद्धितेऽनाति" for it is अपत्यायकारः । So finally we get गार्ग + ष वा ठक् = गार्गः वा गार्गिकः ।

Though this very form is got without पुं बद्भाव even, still to show the real process (वक्तृस्थिति) here Bhattoji himself says all this.

मित— । 'ष' इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारात् 'ठक्' आह्वयते, तदाह—
 "गौत्रं या स्त्री तदन्तात् शब्दात् ष-ठकौ सः कुत्सायाम्" । गोवप्रत्ययान्तात् अपत्याय एतौ प्रत्ययौ सः, किन्तु "एको गौत्रे" इति सूत्रानुसारेण गौत्रे एक एव प्रत्ययो भवेत्, तदा इह का गतिः इत्याशङ्क्याह—'सामर्थ्यात्' नियमात् 'यूनि' (गोवप्रत्ययान्तात्) युवप्रत्यये सति एतत् सूत्रं प्रवर्त्तते । गार्ग्या अपत्यं युवा इति गार्गः (ष प्रत्यायः), गार्गिकः (ठप्रत्यायः) । "पितृरविज्ञानि माताव्यपदेशः इति कुत्सनम्"—वालमनोरमा । अत्र प्रक्रियास्थितिः तु आह्वयभाषायां दर्शिता ; भट्टोजिना तर्क्य स्वयमुच्यते—पु बद्भावात् 'गार्ग्य' शब्दात् षठकौ । ततः "यस्यैति—" अकारलोपः । ततः "आपत्यास—" इति यकारलोपः ॥

११७२ । वृद्धाष्टक् सौवीरेषु बहुलम् ॥४१११४८ ॥

दी— । सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात् सौवीरगोत्रात् यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्त्विक् । पक्षे फक् = भागवित्तायनः ।

When a युवप्रत्याय (अपत्याय) follows a गोवप्रत्यायान्त word—it

denoting a सौवीर गौव—and having an initial इङ्गि vowel (which is thus a इङ्गि word by “इङ्गिर्यस्याचामादिस्तत् इङ्गम्”), then this word optionally takes ठक् to denote censure. Thus भागविति (ending in गौवप्रताय इङ्गि) + ठक् (युवप्रताय) = भागवित्ठकः (when कुत्सा is denoted), optionally we get भागवित्ठावन with फक् by the rule “यञ्जिञ्चोय” ।

मित—। पूर्वसूत्रात् ‘गौव’ इति वर्तते । तच्च विशिष्यते, ‘सौवीरगौवात्’, ‘इडात्’ च (“इङ्गिर्यस्याचामादिस्तत् इङ्गम्” इति सूत्रेण) इङ्गमञ्जकात् सौवीरगौवात् इत्यर्थः । येषं पूर्वसूत्रे आह—युवार्थकप्रताये परं कुत्सायां च योत्र पक्षे ठक् स्यात् । उगभावे “यञ्जिञ्चोय” इति सूत्रेणात्र फक् स्यात् तदाह “पक्षे फक्—भागवित्ठावनः” ।

११७३ । फिञ्चु च ॥ ४।१।१४८ ॥

दी—। फिञ्चन्तात् सौवीरगौवात् अपत्रे छः ठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दसप्रापत्रं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिञ् । तसप्रापत्रं यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् ? यामुन्दायनिः—औत्सर्गिकसप्राणि ‘खञ्चत्रिय—’ इति लुक् । सौवीरिति किम् ? तैकायनिः ।

When a युवप्रताय follows a word ending in the affix फिञ् and denoting a सौवीर गौव, then this word takes the affix छ and ठक् if censure is implied. यमुन्दस अपत्रं gives यामुन्दायनि with फिञ् by the rule “तिकादिभ्यः फिञ्” । Now this फिञ्चन्त word denotes a सौवीर गौव, and when again a युवप्रताय is to follow (with कुत्सा) then it is छ and ठक् । Thus यामुन्दायनि + छ = यामुन्दायनीयः, with ठक् it is यामुन्दायनिकः । Why do we say “कुत्सने” ? Witness यामुन्दायनिः—with चण् by the

general rule (उत्सर्ग) “तस्यप्रापत्यम्”; and this अण् eliding by the rule “श्चक्ष्वियार्षञितो यूनि लुगणिञोः”, because here no censure is implied. Bhattoji says all this by “कुत्सने किम् ? —यामुन्दायनिः—औत्सर्गिकस्य अणः ‘श्च क्ष्विय—’ इति लुक्” । Why again do we say “सौवीरगोव” here ? Witness तैकायनिः—it does not denote a सौवीर गोव, so ठ and छ do not come, but the general अण् comes in and at the same time it elides by “श्चक्ष्विय—” as before yielding तैकायनि without छ or ठक् by the present rule.

मित— । ‘छ’ इति लुतप्रथमाकम्, यथा ‘ण’ इत्यत्र । चकारात् ‘ठक्’ आकृष्यते । “सौवीर गोव, क त्सने” इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तदाह—“फिञन्तात् सौवीरगोवात् छः ठक् च कुत्सने” ॥ अनात् सूलि स्पष्टम् ॥

११७४ । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ ४।१।१५० ॥

दी— । सौवीरेषु । “निह यथासंख्यम्”, ‘अल्पाचतरस्य परनिपातात् लिङ्गात्’ इतिवृत्तिकारः । भाष्ये तु “यथासंख्यमेव” इति स्थितम् । फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । ममितः—ममितायनिः ।

The word फाण्टाहृति in the sense of सौवीरगोव takes ण and फिञ् when a युवप्रत्यय follows. “कुत्सने” does not come in here ; ण and ऋञ् attach to both the words and these do not attach respectively to the two words ; for in that case that which has fewer vowels should have been placed first, whereas here ‘मित’ having fewer vowel is placed later. From this vrittikara (Kasika) infers thus. But Bhashya has—यथासंख्यान्य । Bhattoji follows both and says फाण्टाहृत (with ण) and फाण्टाहृतायनिः (with फिञ्) । Thus फाण्टाहृतस्य गोवापत्य’ gives

फाग्टाङ्गति with इञ् by the rule "अत इञ्" । Then फाग्टाङ्गतिः अपत्यं युवा इति फाग्टाङ्गति + ष = फाग्टाङ्गतिः, and फाग्टाङ्गति + फिञ् = फाग्टाङ्गतायनिः ।

मित—। अत "कुतुसने" इति निवृत्तम् ॥ "मैसत इति—मितस्यापत्यमिति विग्रहः । मितस्यार्थे सौवीरगोवादिति न सम्बधते । व्याख्यानात् गोवत्त्वाभावाच्च" —(वालमनोरमा) ।

११७५ । कुर्वादिभ्यो ष्यः ॥ ४।१।१५१ ॥

दी—। अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । "सम्नाजः क्षत्रिये" (गणसूत्रम्)—साम्नाजः । साम्नाजो-
ऽन्यः ॥

Words of the Kuru-class (here Kuru denoting name of Bramahana only) take the affix ष्य in the sense of अपत्य ।

Thus we get कुरु + ष्य (अपत्ये) = कौरव्य with आदिहलि and गुण (by "ओसुं षः"); then in बहुवचन we get कौरव्याः ब्राह्मणाः । The instance in बहुवचन with ब्राह्मणाः as विशेष is to show its difference from the application of the rule "कुरुनादिभ्यो ष्य" to be enumerated later here—this later rule gives ष्य after कुरु etc. if these denote both a क्षत्रियजाति and जनपद as well ; and then the affix elides in the plural by "तद्राजस्य बहुषु तैनेवास्त्रियाम् ।" But all these are ineffective in the present rule—for here कुरु denotes Brahmanas only and not "क्षत्रिय and जनपद" as well. Thus Kasika here says "कुरुशब्दात् अपरो ष्यप्रत्ययो भविष्यति स तु क्षत्रियात् तद्राजसंज्ञकः तस्य बहुषु लुका भवितव्यम् अयं तु श्रूयते एव" ।

The ganasutra here says that सम्नाज् takes ष्य in the sense of क्षत्रिय only.

मित—। 'सौवीर्यु' इति 'बहुलम्' इति चाव सूत्रे निवृत्तम्, शेषं पूर्यन्नाह—
'अपत्ये'। "कुरुर्नाम कथित् ब्राह्मणः तस्य अपत्यानि इति कौरव्याः। ख्यप्रत्यये,
शौर्गुंशे, अवादेशः, आदिशब्दश्च"—इति कुरु + ख्य = कौरव्याः। "यन्तु 'कुरुना-
दिभ्योःख्यः" इति ख्यः—वक्ष्यते, तस्य तद्राजत्वात् बहुषु लुकि कुरवः चतुर्विधाः इति
भवति। एतत् सूचनार्थमेव बहुवचनं, ब्राह्मणा इति विशेष्यञ्चोदाहृतम्" (बालमनो-
रमा)। वावटूकस्य अपत्यानि इति वावटूक + ख्य = वावटूक्याः। साम्राजोऽन्यः—
क्षत्रियादन्मः यद्वादी उत्पन्न इत्यर्थः। कुरु—कौरव्य-शब्दयोः क्षत्रियवचनयोः तिका-
दिषु पाठात् किञ्चपि भवति इति बोध्यम्।

कुर्वादिर्व्यथा—कुरु, गर्गर, मरुष, अजमार, रथकार, वावटूक, 'समाजः क्षत्रिये',
कवि, मति, कापिञ्जलादि, वाक्, वामरथ, पिष्टमत्, इन्द्रजालि, ऐजि, वातकि,
दामोष्ठीषी, गणकारि, कौशोरि, कुट, शलाका, सुर, पुर, एतका, शुभ, अभ, दर्भ,
केशिनी, वेना कन्दसि ("कथं भाषायां वैश्वी राजेति ? कान्दस एवायं कविभिः
प्रामादात् प्रयुक्तः"), र्णनाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्यावपुत्र, सव्यङ्कार, वडभीकार,
पथिकार, मूढ, शकन्धु, शङ्क, शाक, शाकिन्, श्यामीन, कर्त्तु, हर्त्तु, इन, पिच्छी,
तचन्, वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्।

११७६। सेनान्त-लक्षण-कारिभ्यश्च ॥ ४।१।१५२ ॥

दौ—। एभ्यो ख्यः (अपत्ये ?)। 'एति संज्ञायाम्—' इति
सस्य षः। हारिषेख्यः। लाक्षण्यः। कारिः शिल्पी, तस्मात्।
तान्त्ववाय्यः। कौम्भकार्य्यः। नापित्यः।

words ending in सेना (वा—सेन), the word लक्षण, and words
that denote some 'artisan' take the affix ख्य in the sense of
अपत्ये। Thus here Kasika says "कारिशब्दः कारुषां तन्त्ववायादीनां
वाचकः", and here Bhattoji also has "कारिः शिल्पी तस्मात्"। Then
हारिषेख्य + ख्य = हारिसेख्य। In हारिषेख्य we have cerebral by the rule

“एति संज्ञायाम्गात्” (see सर्वसमासर्ष)। Similarly लाक्ष्य, तान्नुवाय्य etc.

मित—। सूत्रार्थीयथा—सिनान्तात् प्रातिपदिकात्, लक्षणशब्दात् कारिवाचकेभ्यः च अपत्ये ष्य-प्रत्ययो भवति। कारि-शब्दस्यार्थमाह—“कारिः शिल्पी, तस्मात्”। अन्यत् सूत्रे स्पष्टम्।

११७७। उदीचामिञ् ॥ ४।१।१५३ ॥

दी—। हारिषेणिः। लाक्षणिः। तान्नुवायिः। कौम्भ-कारिः। नापितात्तु परत्वात् फिञ् व। नापितायनिः। “तच्छोऽण उपसंख्यानम्”। “षपूर्व—” इत्यनोऽकारलोपः। ताच्छाः। पक्षे-ताक्ष्यः।

This rule states इञ् (optionally) according to northern professors in cases of the conditions of the prior rule “सिनान्त-लक्षणकारिभ्यः”। Thus we also get हारिषेणिः &c with इञ्। The word नापित however having an initial वृद्धि vowel (i.e. आ) takes फिञ् (आयनि) by the later rule “उदीचां वृद्धादगोत्रात्” yielding नापितायनि (optionally). The base तचन् is read in the शिवादि list, so it takes अपत्ये अम् and it being counted here ष्य as well comes after it by the prior rule. Then तचन् + अम् = ताच्छाः (with अकार- लोप by the rule “षपूर्वहनृधृतरात्रामिञ्”), with ष्य the form is ताक्ष्यः।

मित—। सुगमा ॥ ष्यं प्राप्ते अनिन् उदीचामितेन इञ् विधीयते। तचन्-शब्दः शिवादिः, तेन अयमिञ् वाध्यते, किन्तु वार्तिकेन कारित्वलक्षणो ष्य-प्रत्ययः स्यादेव। अणि तु प्रकृतिभावस्ततो “षपूर्व—” इति सूत्रेण अकारलोपे ताच्छाः इति स्यात्। ष्यं तु ताक्ष्यः। “वि चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः।

११७८ । तिकादिभ्यः फिञ् ॥ ४१११५४ ॥

दो— । तैकायनिः ।

Words of the तिकादि class take फिञ् in the sense of अपत्य । This bars इञ् that would otherwise have come to them.

मित— । तिकादिर्यथा—तिका, कितव, मंजा, बाल, शिखा, उरस, शाल्य, सैन्धव, यमुन्द, रुष्य, राग्य, नील, शमित, गोकुल, कुरु, दीवरथ, तैतिल, शौरस, कौरव्य, भैरिक, भीलिक, चौपत, चैटयत, शोकवत, चैतयत, धानवत्, चन्द्रमस्, युभ, गङ्गा, वरीण्य, सुयामन्, आरथ, वाञ्छक, खल्प, वृष, खीमक, उदन्व, यज्ञ ।

अत यः कौरव्यशब्दः पठ्यते स च चतुर्विधवचन तिकादिपाठान् अस्मात् फिञ् भवति ।

११७९ । कौशल्यकामार्थ्याभ्यां च ॥ ४१११५५ ॥

दो— । अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । परमप्रकृतिरिवायम् इष्यते ॥ प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कौशल्यस्थापत्यं कौशल्यपत्यं । कर्मरस्थापत्यं कामार्थ्यायनिः । ह्यगञ्जघयो-रपि ॥ ह्यग्यायनिः । वाषर्थायणिः ।

The words कौशल्य (कौशल्य) and कामार्थ्य take फिञ् in the sense of अपत्य । This thus bars इञ् due after these by—अत इञ् वा वाङ्गादि इञ् । This फिञ् is intended to be added to the base कौशल्य &c turned to कौशल्य &c. by addition of यट् (as declared in the Bhashya). Hence कौशल्य &c. are read in the sutra, so that फिञ् is to come to the original word (परमप्रकृति) कौशल्य &c, turned irregularly as कौशल्य &c. with the addition of the affix यट् (प्रत्ययसन्नियोगेन) । Thus कौशल्यपत्याम् = कौशल्य (with यट्) + फिञ् = कौशल्यायनिः । Similarly कामार्थ्यायणि from कर्मर (irregularly turned to कामार्थ्य by adding यट्) । The varttika. (ह्यग &c)—

says that this फिञ् is to come here after युट् has been added to these also.

मित—। अपत्रे फिञ् विहितः स च 'परमप्रकृतेः' मूलशब्दात् मूलशब्दस्य कौसल-
कर्मार-शब्दस्य एव इष्यते । स च मूलशब्दः फिञि सति सदैव युट्प्रत्ययसन्नियोगिन सूत्रोक्त
कौसल्य-कार्मार्यरूपं निपातनात् प्रतिपद्यते इति भाष्ये स्थितम् । एवं कौसलस्यापत्राम्
इति कौसल + फिञ् = कौसल्य + फिञ् = कौशल्यायनिः । एवं कर्मारस्यापत्राम्
कार्मार्यायणिः । छागवृषशब्दयोरपि फिञि सति युट् च वक्तव्यम् इति वार्तिकार्थः ।
—तेन छाग्रायनि, वार्यायणिः ।

११८० । अणो ह्यचः । ४।१।१५६ ॥

दी—। अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कार्त्वायणिः ।
'अणः' इति किम् ? दाक्षायणः । ह्यचः किम् ? औपगविः ।
'त्यदादीनां फिञ् वा' (वार्तिकं) । तरादायनिः ; तरादः ।

The affix फिञ् is attached in the sense of अपत्य after a word ending in the affix अण् and having two vowels (द्वि अच्) । This bars इज् due by "अत इज्" &c । Thus कर्तुः छावः इति कर्तु + अण् = कार्त्वायन् ("तस्येदम्" इत्यण्) । Then this असन्त word कार्त्वा takes फिञ् in the sense of अपत्य as कार्त्वा + आयनि = कार्त्वायणिः । why do we say 'अणः' (ending in the affix अण्) here ? witness दाक्षायणः (from दाक्षि + फक् by the rule "यञिञोश्च")—दाक्षि not ending in अण्, फिञ् (आयनि) does not come after it by the present rule ; why do we say ह्यचः (having two vowels) in the sutra ?—witness औपगविः (from औपगव + इज् = औपगवि) with इज् ; for though औपगव ends in अण्, still it having more than two vowels do not take फिञ् । Words of the त्यदादि class (as enumerated under the सर्वादि list of सर्वनाम words) take optionally फिञ् in

the sense of अपत्य । Thus व्यादायनिः and व्यादः । so also व्यादायनिः and यादः (from यद्) & so on. Here अण् comes by the general rule “तस्यापत्यम्” ।

मित— । अणन्ताद् द्यच्ः प्रातिपदिकात् अपत्ये फिञ् प्रत्ययी भवति । सूत्र-
मिदम् “अतद्दञ्” इत्यस्वापवादः, अत आह—“इजोपवादः” । कर्तुः ज्ञात इति
कर्त् + अण् (“तस्त्रेदम्” इत्यण्) = कार्त्तः । तस्यापत्यम् इति कार्त्त + फिञ् =
कार्त्तयणिः ॥ ‘अणः’ इति उक्तत्वात् दाच्ः अपत्यम् युवा इति दाच्चायणः (“यजिज्योय”
इति फक्)—अदन्तत्वाभावात् फिञ् न स्यात् ॥ ‘द्यच्ः’ इति उक्तत्वात् वञ्चोपि
अणन्तात् औपगव-शब्दात् फिञ् न स्यात् किन्तु इज्-व ॥ त्यद् तद्, यद् प्रथतीनाम्
विकल्पेन फिञ् स्यात्, पठे औत्सर्गिकः अणव भवति । वार्त्तिकमिदं इतिकारानु-
रोधेन इहोपन्यसम् । भाष्ये च एतन्नास्ति । “व्यदादीनि च” इति व्यदादीनां
इह-संज्ञाहोतोः “उदीचां वृद्धादगोत्रात्” इतिव फिञः प्रकृतत्वात् ; पचान्तरे
अणपि ।

११८१ । उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ ४।१।१५७ ॥

दी— । आम्गुप्तायनिः । प्राचां तु—आयुगुप्तिः । वृद्धात्
किम् ? दाच्चिः । ‘अगोत्रात्’ किम् ? औपगविः ।

According to northern professors, the वृद्ध words (i.e, words having an initial वृद्धि vowel) that do not signify any “गोत्र”, take the affix फिञ् optionally after them in the sense of अपत्य । Thus आम्गुप्तायनि (with फिञ्), but आयुगुप्ति (with इज् acc. to eastern or old opinion). By this rule we get नापितायनि (as hinted before). Why do we say ‘वृद्धात्’ here ? witness दाच्चि with इज्, for दच् has no initial वृद्धि vowel in it. Why again we have अगोत्रात् here ? Witness औपगवि (with इज्)—औपगव denoting a गोत्र, its युवापत्य is expressed by the affix इज् and not फिञ् (as enjoined in this rule).

मित—। वृद्धं यच्छब्दस्वरूपम् अगोवं तस्मात् अपतेर फिञ् स्यात् उदीचाम्
आचार्याणां मतेन ॥ सूत्रं 'वृद्धात्' इति कथनात् दक्षस्यापत्यम् इति दाक्षिः (इञ्),
न तु फिञ् ॥ 'अगोवात्' इति कथनात् औपगवशब्दस्य युवापतेर च गोवत्वात् इञ् वै
स्यात्, न तु फिञ् ॥ इदमप्यत्र अवधेयम्—कारिणश्चादपि वृद्धात् अगोचात् परत्वात्
अननैव फिञ् स्यात्—नापितायनिः ॥

११८२ । वाकिनादीनां कुक् च ॥ ४।१।१५८ ॥

दी—। अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः ;
वाकिनिः ।

Words of the वाकिन—group optionally take the affix फिञ्
in the sense of अपत्य, and when फिञ् comes in, the augment
कुक् is also ordered therein (cp “फिञ् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन एषां
कुगागमः”—*Kasika*)—witness वाकिनकायनिः । Otherwise अदन्तलक्षण
इञ् comes in yielding वाकिनिः ।

मित—। वाकिनादिर्यथा—वाकिन, गौधिर, कर्कश, काक, लङ्का, चर्मिर्वर्निर्णो-
र्नलोप्य ॥ सूत्रचकारात्—'उदीचाम्' इति 'फिञ्' इति च वर्त्तते, तदाह “अपतेर
फिञ् वा” । फिञि सति तत्सन्नियोगेनैव एषां 'कुक्' आगमश्च भवति । पक्षे इञ् ।
कुगागमस्य कित्वात् अन्यादेशः वाकिन + आयनि = वाकिनकायनिः । पक्षे इञि सति
वाकिनिः ।

११८३ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४।१।१५९ ॥

दी—। अस्मात् वा फिञ् सिद्धः, तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा
कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः ।

Words ending in पुत्र and having an initial वृद्धि vowel
optionally takes फिञ् and when again फिञ् is attached
the augment कुक् optionally comes in, yielding—गार्गीपुत्रकायणिः
(with फिञ् and कुक्), गार्गीपुत्रायणिः (with फिञ् but no क्),

and गर्गीपुत्रि (without फिञ् and कुक्, but with इञ् as in the case of वाकिनि) ।

मित— । ‘उदीचाम्’ इति, ‘वृद्धात्’ इति च वर्त्तते । पुवान्तम् अगोत्रम् इति पूर्वसूत्रेण (“उदीचां वृद्धादगोवात्” इत्यनेन) सिद्धे सति अनन्य विकल्पेन कुगागमो विधीयते । पुवान्तात् प्रातिपदिकात् यः फिञ् स्यात् तस्मिन् परे सति कुगागमो वा भवति पुवान्तस्य वृद्धशब्दस्य । एवं विरूपं दृश्यते गर्गीपुत्रकायणिः इत्यादि मूले यथा ।

११८४ । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् । ४।१।१६०॥

दी— । ग्लुचुकायनिः ।

According to Eastern (or old ?) professors, the affix फिञ् is attached to words which are not technically called वृद्ध words—in the sense of अपत्य । Thus ग्लुचुकस्यापत्यम् = ग्लुचुक + आयनि = ग्लुचुकायनि (without आदिद्वि, for फिन् is not ज—इत् or ञ—इत् or क—इत्) ।

मित— । अवृद्धशब्दात् अपत्ये बहुलं फिन्—प्रत्ययो भवति ‘बहुलयहणात्’ विकल्पेन भवति इति ज्ञेयम् ; तेन ‘ग्लौचुकिः’ इत्यपि इत्था सिध्यति । “प्राचाम्”, ‘अन्यतरस्याम्’, ‘बहुलम्’—इति सर्वे एते विकल्पार्थकाः एतेषामेकेनैव विकल्पे सिद्धे इह प्राचाम् ग्रहणम् पूजार्थम्—इति काशिका । बहुलयहणं वैचित्र्यार्थम् च—कचिन्नैव भवति ; दाचिः, प्राचिः । ‘अवृद्धात्’ कथमुक्तम् ? ‘राजदन्तिः’ इति वृद्धात् फिन् न स्यात् ।

११८५ । मनोज्ञातावज्यतौ षुक्च । ४।१।१६१॥

दी— । समुदायार्थो जातिः । मानुषः, मनुष्यः ।

The word मनु takes the affixes अञ् and यत् in the sense of जाति, then when these affixes follow the augment षुक्, comes in, yielding both मानुष (with अञ् + षुक्) and मनुष्य (with यत् and षुक्) । As the whole resultant word denotes जाति, so Bhattoji says “समुदायार्थो जातिः” ।

मित—। मनुशब्दात् अञ् यत् इत्येती प्रतायो भवतः, तत्सन्नियोगिन युगागमश्च । प्रकृतिप्रतायसमुदायेन चेत् जातिर्गम्यते । मनोरपता' जातिः इति मनु + अञ् = मनुष् + अञ् = मानुष्ः । एवं मनु + यत् = मनुष् + यत् = मनुष्यः । अतः केवलाप्रतायः नास्ति । अतः 'मानुषा' इत्याव बहुव् "यञञोश्" इति लुक् न स्यात् । अपताविवचायाम् तु अणैव भवितव्यम्—मानवी प्रजा । तथा च—“अपता' कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः अतः । नकारस्य च सूडं न्यस्तेन सिध्यति माणवः” ॥

११८५ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ४।१।१६८ ॥

दी—। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकात् अञ् स्यादपतरे । “दाण्डिनायन—” इति सूत्रे निपातनात् टिलोपः । ऐच्चाकः । ऐच्चाकौ । “क्षत्रियसमानशब्दात् जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत्” —(वार्तिक); तद्राजम् आचक्ष्णास्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । “पुरोरण् वक्तव्यः”—(वार्तिक); पौरवः । “पान्तोर्षण्”—पाण्ड्यः ।

The affix अञ् comes in the sense of अपता after a word that denotes both a country and a Kshatriya (race). Thus इच्चाक, denoting both a country and a Kshatriya king is to take अञ् by this rule. इच्चाकुर्नाम देशः, क्षत्रियः राजा च । तस्य राजा or अपताम् = इच्चाकु + अञ् = ऐच्चाकः, irregularly formed with टिलोप by the rule “दाण्डिनायन—” (rule 1145 ante). [N. B.—Thus अञ् etc. denoting both राजा and अपत्य are called तद्राज affix and these elide in the plural as will be seen later, so Bhattoji here says “ऐच्चाकः—ऐच्चाकौ”, and will later under the rule “तद्राजस्य बहुषु तेनैश्चक्षियाम्”, say इच्चाकवः (in the plural)]. The Varttika here says that after a word denoting जनपद (country) and which is equally applied to a क्षत्रिय take

affixes as in अपत्याधिकार, to denote its king (राजनि अपत्यवत्) । This varṭtika follows from the technical significant name given to these affixes (i.e. तद्राज) by the rule “ते तद्राजाः” । Thus पञ्चालानां राजा = पाञ्चालः (with अञ्) । The word पूरु (denoting a चविय class only) takes अण् in the sense of तद्राज, yielding पौरव । Again the word पान्डु (denoting a चविय and country also) takes अण् in तद्राज senses. Thus we get पाण्डवः ।

नित—। यः शब्दो ‘जनपद’ देशविशेषं तथा ‘चविय’ चवियजातिं चवियराजं वा बोधयति, तस्मात् अपत्ये अञ् प्रत्ययो भवति—इति हि सूतार्थः । अनेन—इच्छानुनाम देशः, राजाच—इत्यस्मात् अञ्जि सति ‘दाक्षिणायन—’ इति सूत्रेण टिलोपे ऐच्चाकः सिध्यति । एते अजादयः प्रत्ययाः (ये अपत्यवत् राजनि अपि वर्धन्ते ते) तद्राजाः, एषां बहुवचने ‘तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्’ इति सूत्रेण प्रत्ययलोपो वक्ष्यते । तस्मैव स्फुटीकर्त्तुम् भृशीजिरिह—‘ऐच्चाकः ऐच्चाकौ’ इति द्विवचनपर्यन्तस्मैव उदाहृतवान्, बहुवचने प्रत्ययलोपात् ‘इच्छाकवः’ इति वक्ष्यति । अधुना वार्त्तिकमुदाहरति—यो जनपदपदः चवियार्थेन समानः तस्मादपत्यवत् राजनि अर्थे प्रत्यया भवन्ति । एवञ्च पञ्चालानां राजा इति अञ्जि सति पाञ्चालः लभ्यते ॥ पुरुशब्दात् जनपदवाचित्वाभावेपि चवियवाचित्वे सति यथा अण् प्रत्ययो भवति तदर्थमेव वार्त्तिकं कृतम् । तद्राजसंज्ञार्थं च वचनम् ॥ पान्डुशब्दस्य चवियदेशवाचिनः तस्य राजनि प्रत्यायार्थं वार्त्तिकम् । अस्याव देशादिवाचित्वादेव युधिष्ठिरपितृवाचित्वं नास्ति । तद्वाचित्वे तु पान्डव एव स्यात्—“ऋथन्वकहृषिकुरुभयश्च” इत्याण् । युष्मादित्वात् ढमपि इति केचित्, अतः भारते “पान्डवैयाः, पाण्डवाः” इति । पान्डव इति ‘गस्वेदम्’ इति अण् अपि ।

११८७ । साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४।१।१६८ ॥

दी—। आभ्यामपत्ये अञ् । “बृहत्—” इति अण्डीप्-वादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

The affix अञ् is attached to the words सार्व्विय and गान्धार as well in the sense of अपत्य । This thus bars the application of अज् to these words due by the rule “वृद्धत्कोसलाजादात् अज्” । This rule will apply in the case of “its or his king as well”.

मित—। सार्व्विय-गान्धारिशब्दौ जनपदचक्रियवाचकौ । किन्तु एतौ वृद्धौ शब्दौ, आदेरचो वृद्धित्वात् । अतः आभ्याम् “वृद्धत्कोसलाजादात् अज्” इति अज् प्रकृतः । तं व्युदस्य अञ् विधानार्थं सूत्रं विधीयते । तथा च काशिका—
“ताभ्याम् अज् प्रकृतं पुनरञ् विधीयते” ।

११८८ । ह्रज् मगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४।१।१७० ॥

दी—। अजोपवादः । हच्—आङ्गः । वाङ्गः । सौहृमः ॥
मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्यवम् ।

Two-vowelled words that denote both a चक्रिय and a जनपद, also the words मगध, कलिङ्ग and सूरमस take the affix अण् in the sense of अपत्य and राजा as well.

मित—। सूत्रनिदम् औलर्गिकम् अञ् प्रत्ययं वारयित्वा अण् प्रत्ययं विदधाति ।
अङ्ग, वङ्ग, सुहृम—एते ह्यचः—(चक्रियजनपदवाचिनश्च) ।

११८९ । वृद्धत्कोसलाजादात् अज् । ४।१।१७१ ॥

दी—। वृद्धात्—आम्बष्ठः, सौवीर्यः ! इत्—आवन्त्रः,
कौन्त्रः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यमाजादयः । (राजन्य-
प्यवम् ?) ।

वृद्ध words, इकारान्त words and the words कौसल and अजाद denoting a जनपद and चक्रिय take अज् in the sense of अपत्य and राजा । Examples (i. e. आम्बष्ठ etc) are clearly given in the Text.

मित—। जनपदचबिद्यवाचकात् वडात् शब्दात् इकाराज्जात् शब्दात्, तथा कोसजाजादशब्दाभ्यां च अपत्य (राजनिअपि) अण् प्रत्ययो भवति । अन्यत् स्यट् सूत्रे । एते जनपदचबिद्योभयवाचकाः ॥ “इत्” इत्यत्र तपरकरणं किमर्थम् ?—कुमारी नाम जनपदचबिद्यवाचकशब्दः, तस्यापत्यम् इति कौमार (अज्), न तु अण् ।

११८० । कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४।१।१७२ ॥

दी—। कौरव्यः । नैषध्यः । ‘स नैषधस्यार्थपतिः’ इत्यादौ शैषिकोऽण् ।

The word कुरु and words having initial (आदि) नकार and denoting चबिद्य and जनपद both—take the affix ण्य in the sense of अपत्य and राजा । Thus कौरव्यः, नैषध्यः, नैषध्य &c ; and कौरव्य राजा &c. How then do we get नैषधस्य in “स नैषधस्य” &c. This is formed as निषध + अण् = नैषध by the rule “तस्त्रेदम्” ।

मित—। जनपद-चबिद्यवाचकात् कुरुशब्दात् तथा नकारादि-शब्द-भ्याः राजनि अपत्या च ण्य-प्रतायो भवेत् । अणञोरपवादः ।

११८१ । साल्वावयव-प्रत्यग्रथ-कालकूटाश्मकादिञ् । ४।१।१७३ ॥

दी—। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयः तैभ्यः, प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रत्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यर्थावम् ।

Words which are parts & parcels of the vast country denoted by साल्व (i. e. उदुम्बर, तिलखल, मद्रकार, युगम्बर, भूलिङ्ग, शरदन्त) and the three words प्रत्यग्रथ, कालकूट, अश्मक—all denoting both चबिद्य and जनपद take the affix इञ् in the sense of अपत्य and

राजा । Thus we get औदम्बरीः, प्रालयविः, कालकृटिः, आग्नि &c. This rule bars the usual अञ् here.

मित—। जनपदचत्रियोभयवाचकात् इति वर्त्तते एव । साल्ना नाम चत्रियाः । तस्य अपत्यम् इति साल् + ढक् (द्यञ् इति ढक्) = साल्नेयः । औत्सर्गिकः अपि इष्यते, तेन साल् । तदवयवा उदुम्बरादयः (तदयखा— “उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगम्बराः । भुलिङ्गा शरदन्ताश्च साल्नाव्यवसंश्रिताः ॥ ”— केषाश्चिन्मते आजमीद अजक्रन्द अपि), तेभ्यः चत्रियप्रवृत्तिभ्यः, प्रत्ययादिभ्यः त्रिभ्यः इञ् प्रत्ययविधानं राजनि अपत्यं च । अनात् स्पष्टं सूत्रं ॥

११८२ । ते तद्राजाः ॥ ४।१।१७४ ॥

दी—। अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

११८३ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २।४।६२ ॥

दी—। बहुषुर्षेषु तद्राजस्य लुक् सप्तात् तदर्थकृते बहुत्वेन तु स्त्रियाम् । इच्छाकवः । पञ्चालाः इत्यादि ॥ कथं तर्हि— ‘कौरव्याः पशवः,’ ‘तस्रामिव रघोः पाण्ड्याः’ इति च ? कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् ॥ ‘रघूणामन्वयं वक्ष्ये,’ ‘निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्’ इति तु रघूयदुशब्दयोः तदपत्यं लक्षणया ।

The affixes अञ् etc that are here enjoined after जनपदचत्रियवाचकशब्द in the sense of अपत्य and राजा (e. g. “जनपदशब्दात् चत्रियादञ् ” &c) are called तद्राज affixes. And these तद्राज affixes slide if plurality due to these affixes is intended and there is no reference to feminine gender. Thus we get इच्छाकवः, पञ्चालाः &c with elision of अञ् in the

plural. If this be the case then how do we get “कौरव्याः पशवः”, “पाण्ड्याः” &c. in the plural with तद्राज affixes not elided ? The answer is that in such cases we are to add यत् after the base कौरव्य and पाण्ड्य (singular) by the rule “तत्र साधुः” । Now this new word (कौरव्य + यत् =) कौरव्य being no longer ending in a तद्राज affix, this will not elide in the plural. Again रघु, यदु though refers to kshatriyas yet they are not जनपदवाची and as such they cannot take तद्राज affix, how then are these used in the plural but without any तद्धितप्रत्यय with reference to descendants of रघु and यदु ? To this Bhattoji answers by saying that no प्रत्यय is used after these, but by transference (लक्षणा), they refer to the progeny of रघु and यदु ।

मित— । “जनपदशब्दात् चतुर्विधादञ्” इतिगवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना (‘ते’—इत्यनेन) परामृश्यन्ते ; न तु तत्पूर्वा अपि । अत आह—“अजादय एतत्संज्ञाः सुः” । एवं तद्राजप्रत्ययार्थकृतवहुल्वे दीत्ये तद्राजप्रत्ययस्य लुक् स्यात्, न तु स्त्रियाम् । ततः (वहुषु) इत्लाकवः, पञ्चालाः (प्रत्ययविरहिताः सन्तः) सिध्यन्ति ॥ “कौरव्याः पशवः”, “पाण्ड्याः”—इत्यत्र तद्राज—ण्य-प्रत्ययः, ङण्—प्रत्ययश्च अस्ति, तत् कथं एषां बहुल्वे प्रत्ययलोपविरहः ? इत्याशङ्क्याह—कौरव्यशब्दात् पाण्ड्यशब्दाच्च पुनः “तत्र साधुः” इति सूत्रेण यत्—प्रत्ययं कृत्वा कौरव्यशब्दः पाण्ड्यशब्दः सिध्यति । अनयोः बहुल्वे यत्-प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावात् लोपो न ; अत आह—“कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम्” ॥ “ननु—रघु यदुशब्दयोः जनपदवाचिताभावात् प्राग्दीव्य-तौघे अणि तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु ‘रघूणामन्वयं वक्ष्ये’—इत्येवमादिषु तस्य लुक् स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—रघु—यदुशब्दौ लक्षणाया तदपत्ये वर्त्तेते, न तु प्रत्ययः क्रियते । एतदभिप्रत्य भट्टोजिराह—“रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणाया” ।

दी—। अस्मात् तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः—कम्बोजौ ।
 “कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्” (वा—) । चोलः, शकः—
 द्राजलक्षणस्य अणो लुक् । केरलः, यवनः—अञो लुक् ।
 ‘कम्बोजाः समरे’ इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु—कम्बोजी-
 ऽभिजनो येषाम् इत्यर्थः । “सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ”
 (सूत्र १४७३)—इत्यण् ।

The तद्राज affix elides after the word कम्बोज (even though plurality due to तद्राजप्रत्यय is not intended). Thus we get कम्बोजः—कम्बोजौ &c—with elision of तद्राजप्रत्यय even in singular & dual,—(hence instances of singular and dual only are given by Bhattoji).

Now the varttika says that this elision is after words of the कम्बोज class i.e., after कम्बोज, चोल, शक, केरल, यवन । Thus we get चोलः, शकः with elision of तद्राज अण् due by “द्राज् मगध्—” in singular &c. And केरलः, यवनः, with elision of तद्राज अण् &c. Sometimes we find instances like “कम्बोजाः समरे” &c ; but Bhattoji says that here the reading “कम्बोजाः समरे” is rather admissible and easily intelligible. If we are at all to support the दीर्घपाठ as कम्बोज, then let us proceed thus—कम्बोजः (देशः) अभिजनः (पूर्वनिवासः) येषाम् इति कम्बोज + अण् = कम्बोजाः । Here the affix अण् is not तद्राज but is guided by the rule “सिन्धुतक्षशिलादिभ्यः अणञौ” । So this अतद्राज affix will not at all elide and we will get कम्बोजाः &c.

नित—। जनपदशब्दात् चविद्यात् इति विहितस्य अञो लुक् । अत्रहत्वार्थमेव स्वम्, अत उदाहरति “कम्बोजः, कम्बोजौ” । अधुना वार्तिकमाह—“कम्बोजादिभ्य

लुक्वचनं चोलाद्यर्थम्” । सर्वमेतत् मूले स्पष्टम् ॥ कथं कास्वोजाः इति दीर्घपाठः दृश्यते, अनेन तद्राजप्रत्ययस्य लुक्प्रसङ्गात् ? इत्यत्राह—“कास्वोजाः समरे” इति ऋस्वपाठ एव सुगमः” । दीर्घपाठे तु ‘सोस्य अभिजनः’ इत्येवमर्थे—“सिन्धु तच्चशिलादिभ्रीणजी” इति अणप्रत्ययेन साधनीयः, ततः अस्य तद्राजत्वाभावात् वर्त्तमानसूत्रेण लुक् न स्यात्, “कास्वोजाः” इति च सिध्यति ।

११८५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४।१।१७६ ॥

दी— । तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती, कुन्ती, कुरु ।

The तद्राज affix will elide in the feminine gender after these words—अवन्ति, कुन्ति, कुरु । अवन्तिः कुन्तिः अपत्यं स्त्री राजा वा इति इत्लक्षणस्य ञड्-प्रत्ययस्य लुकि मति “इतो मनुष्यजातेः” इति ङीष् । कुरुः इत्यत्र णप्रत्ययस्य लुक्, ततः स्त्रियामूङ् ।

११८६ । अतश्च १४।१।१७७ ॥

दी— । तद्राजस्य अकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्गी । कथं ‘माद्गीसुती’ इति ?—‘ऋस्व एव पाठ’ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्पयम् ।

The अकार of a तद्राज affix elides in the feminine. Thus शूरसेनस्य अपत्यं स्त्री = शूरसेन + अञ् (अकार of तद्राजप्रत्यय) = शौरसेन + ङीष् (अपत्यप्रत्ययेनजातित्वात्) = शूरसेनी (अकारप्रत्ययस्य लुक्) । एवं मद्गी । How then do we get माद्गीसुती with दीर्घ in माद्गी ? Haradatta says— That the reading should be मद्गी with (ऋस्व-अकार) ; or we may defend माद्गी without elision of तद्राजप्रत्यय in fem. by including it under the भर्गादि list (after which तद्राज affix do not elide—see the next rule).

मित— । सुगमा ॥

११८७ । न प्राच्य-भर्गादि-योधेयादिभ्यः । ४।१।१७८ ॥

दी—। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली, वैदर्भी, आङ्गी वाङ्गी, मागधी—एते प्राच्याः । भार्गी, कारुशी कैकेयी । 'कैकेयी' इत्यत्र जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । 'युधा', 'शुक्रा'—आभ्यां 'ह्रस्वः' इति ढक् ; ततः स्वार्थे 'पश्चादि योधेयादिभ्योऽणञौ' इत्यञ् । 'शाङ्ग' रवाद्यञः—' इति ङीन् । 'अतश्च' इति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीपि उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । योधेयी, शौक्रेयी ।

The तद्राज affix do not in the fem. elide after जनपदचतुर्यवाचक words denoting प्राच्यचतुर्य or after words of the भर्गादि group or after words of the योधेयादि class. Thus पाञ्चाली (प्राच्यचतुर्य), भार्गी कैकेयी (भर्गादि group) etc. In the case of कैकेयी however there is पुंयोगे ङीष् after the base कैकेय denoting जन्यजनक relation (cp. "कैकेयीतः प्राक् भरतस्ततोऽभूत्", "कैकेयुपपन्नं वत बह्वनर्थम्"—Bhatti). योधेयी, शौक्रेयी are got even without this rule, as युधा + ढक् = योधेय, योधेय + ञञ् (स्वार्थे) = योधेय, (see Text) ; now though this स्वार्थिक ञञ् [which is also तद्राज affix by the rule "आद्यस्तद्राजाः(१।३।११८)] elides by "अतश्च," still then ङीप् by "टिङ् ढाद्यञ—" will operate, for योधेय ends in ढक् yielding the desired result योधेयी ; but then its स्वर will be उदात्त at the end ; whereas if we establish योधेयी in the way described in the Text i.e. with शाङ्ग' रवादि ङीन्, then its स्वर will be आद्युदात्त । And for this difference it is separately mentioned in this sutra.

मित—। प्राच्येभ्यः, भर्गादिभ्यः (भर्ग, कर्ण, कैकेय, कश्मीर, चाल, मुष्णाल, उरम्, कौरव्य), योधेयादिभ्यः (योधेय, शौक्रेय, शौधेय, ज्यावाषेय, धीर्त्थेय, धार्त्थेय,

विगतः, भरतः, उशीरः) —उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियां लुक् न स्यात् ॥ यौधेयादिभ्यः स्त्रियां लुक्प्रतिषेधं दृशं यितुमाह—युधा, यक्रा आभ्यां 'दाञ्' इति ढक् इत्यादि । यद्यपि अत्र सूत्रे अनुङ्गखादपि (युधा + ढक् = यौधेयः ; ततः स्वार्थिकं अञ् ; तस्य तद्राजत्वात् "अतश्च" इति लुक्, ततः) ढकप्रत्ययान्तत्वात् "टिङ्, ङाणञ्—" इति ङीपि यौधेयौ सिध्यति, तथापि स्वरविशेषार्थम् अत पाठः कल्पितः । "अतश्च" इति लुकि ङीपि सति "उदात्तनिष्ठस्वरः स्यात्"—आद्यस्वरः अनुदात्तः स्यात् । किन्तु स्वार्थिके अञि सति ततः ङीनि आयुदात्तत्वं स्यात् । अतो विशेषविहितार्थं प्रथक् पाठः स्वीकृतः ॥ अथादेव प्रापकात् पश्चाद्यणञोः पाञ्चमिकस्यपि (पञ्चमाध्यायपठितस्यपि) तद्राजपक्षेण "अतश्च" इत्यनेन लुक् प्राप्नोति, पश्चादि-अणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति वा । तदेव लुक् विधानं तत्तमानसूत्रेण वाच्यंते इति बोधम् ।

११८८ । अणिलोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः षड् गोत्रे । ४।१।७८

द्वौ— । जरादीनामन्तमुत्तमम्, तस्य समीपमुत्तमम् । गोत्रे यौ अणिलौ विहितौ अनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां षड्देशः स्यात् । 'निदिश्यं सानस्यादेशा भवन्ति' (परिभाषा), इत्यणिलोरेव । षडावितौ । 'यडश्चाप्' (सूत्र ५२८) । कुमदगन्धरपत्यं कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । 'अनार्षयोः' किम् ? वासिष्ठी, वैश्वामित्री । 'गुरूपोत्तमयोः' किम् ? औपगवी । जातिलक्ष्णो ङीष् । 'गोत्रे' किम् ?—अहिच्छूत्रे जाता—आहिच्छूत्रौ ।

The words having three or more letters and that have a long penultimate vowel and ending in the रोवप्रत्यय-अण् or इञ् (but these not signifying any ऋषि), will take षड् in the fem., and then चाप् in the fem. will come in by the rule "यडश्चाप्" (sutra 528 ante). [N. B.—Note that उत्तम means

the final of three or more letters, and उपोत्तम means the very near this final i.e., the penultimate, Bhattoji says all this by “आदीनाम् अन्त्यामुत्तमम्. असासमीपमुपोत्तमम्”] । Again this षड् will come in place of अण् and इञ् only by the परिभाषा “निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” ॥ Why do we say अनाद्ययोः ? Witness वासिष्ठौ (where अण् being वाष् अण् does not take षड् in the fem). Why do we say गुरुपोत्तमयोः ? Witness औपगवी (where the penultimate not being a long vowel, षड् cannot come in the fem), but we have जातिलक्षणाङीष् “hy गीत्वं च चरणोः सङ्” (see स्त्रीप्रत्यय) ; why again do we say गीत्वे here ? witness आहिच्छती (with टिड्दानञ्—इति ङीप्) ; here अण् not being in sense of अपत्य or गीत्वापत्य, षड् can not come in the feminine.

मित—। गीत्वे यौ अनिर्वा विहितौ अनादीं, तदन्तयोः प्रातिपदिकयोः गुरुपोत्तमयोः स्त्रियां षड्देशो भवति । किमेतत् ‘गुरुपोत्तमम्’ नाम’ इत्याह—’ आदीनाम् त्रिप्रभतीनाम् ‘अन्ताम्’ अन्त्याक्षरम् ‘उत्तमम्’ तदाख्यं भवति, तस्य समीपम् इति उपोत्तमम् (सामीप्ये अव्ययीभावः) । अन्त्यात् अव्यवहितपूर्वम् इत्यर्थः ॥

षड्ः अनिकाल्त्वादपि “निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति परिभाषया अण् अण्जोरिव षड्, न तु तदन्तयोः समुदायस्य । न च ‘ङिञ्’ इति सूत्रेण अन्त्यादेशोऽप्यत्र स्यात् इति बोधम् । एवम् कसुदगन्धेरपत्याम् इत्यर्थे ‘तस्यापत्याम्’ इति अण् कसुदगन्धि + अण् = कौमुदगन्धिः । ततः स्त्रीप्रत्यये सति, अनेन अणोः स्थाने षड् (य) = कौमुदगन्धि, ततः ‘यङ्याप’ इति आपिसति कौमुदगन्ध्या । अधुना इञ् उदाहरणमाह—वराहस्यापत्याम् इति वराह + इञ् (“अतइञ्”) = वाराहिः । तस्यास्त्री इति इञ्ः स्थाने षड्, ततः आप् = वाराह्या । एव’ वाक्काया ॥ वाशिष्ठी ऋष्यण् । वैश्वमित्रो इत्यपि ऋष्यण् । किन्तु यदा दिव्यामितः मन्त्रदष्टा न भवति

तदा “अत इज्” इति इजि सति वैश्यामित्रिः स्यात् [तथा च भाग्यम् “अष्टकस्य वैश्यामित्रिः” इत्यादि] ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

११८८ । गोत्रावयवात् । ४।१।७८ ॥

दी— । गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्याः, ततो गोत्रे विहितयोः अणिजोः स्त्रियां षड्देशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थं आरम्भः । पौण्ड्रिका । भौण्ड्रिका ।

Bhattoji in order to explain the word गोत्रावयव as occurring in the sutra says that words that specify or signify some well-known races are गोत्रावयव (i.e. पुण्ड्रिक, भूण्ड्रिक, सुखर etc); and if अण् or इज् in the sense of गोत्र are attached after such गोत्रावयव words, then in the fem. these will take षड्, no matter the words are not गुरुपोत्तम । Thus we get पुण्ड्रिकस्य अण्वत् इति पुण्ड्रिक + इज् = पौण्ड्रिक । Then in fem. पौण्ड्रिक + षड् + आप् = पौण्ड्रिका । Similarly भौण्ड्रिका, मीखर्या &c.

मित— । ‘अणिजोः’ इति अन्त्याव । गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे—गोत्रं कुलम् अभिमतं प्रख्यातं कुलम् आख्यान्तिये इति कुलाख्याः शब्दाः, कुलनामानि इत्यर्थः, पुण्ड्रिक-भूण्ड्रिक-सुखरादयः, “ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां षड्देशः भवति” । अन्यत् स्पष्टम् सूत्रे ।

१२०० । क्रौड्यादिभ्यश्च । ४।१।८० ॥

दी— । स्त्रियां षड्प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थः अनणिजन्तार्थश्च आरम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । ‘सूतं युवत्याम्’ सुत्या । ‘भोजचत्रिये’—भोज्या ।

To words of the क्रौडि—class, षड् comes in the fem. (though these are not गुरुपोत्तम or अण्वन्त वा इजन्त) । The word सूत takes षड् in fem. to denote a युवति &c. and भोज् to denote a चत्रिय ।

मित—। सुगमा। क्रौडिगणो यथा—क्रौडि, लाडि, व्याडि। आपिशलि, आपचिति, चीपयत, चंटयत, सैकयत, बैन्धयत, सीधातकि, सुतयुक्त्वाम्, भोज चतिथे, यीतकि, कौटि, भैरिक् भौलिकि, शाञ्जलि, शाञ्जलि, कापिटलि, गौकत्त्य ॥

१२०१। दैवयञ्जि-शौचवृत्ति-सात्यमुग्रि-काण्डे विद्धिभ्यो-
ऽन्यतरस्याम् । ४।१।८१ ॥

दी—। एभ्यश्चतुर्भ्यः षड् वा । अगोत्रार्थमिदम्,
गोत्रे ऽपि परत्वात् प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् ।
दैवयज्ञा—दैवयज्ञी । इत्यादि ॥

The four words दैवयञ्जि etc (that end in the affix इञ्)
optionally takes षड् in the feminine. This sutra is both for
गोत्रार्थ and अगोत्रार्थ senses ; optionally when this sutra does
not operate these words take ङीष् in the fem. by the rule
'इतो मनुष्यजातेः' । Thus दैवयज्ञस्य अपत्यम् इति दैवयज्ञ + इञ् = दैवयञ्जि ।
ततः षड् आप् = दैवयज्ञा । ङीषितु—दैवयज्ञी । एवम् शुचिहृत्स्य अपत्यं
स्त्री = शौचिहृत्त्या—शौचिहृत्ती । सत्यमुग्रस्य अपत्यां स्त्री = सत्यामुग्रा—सात्यमुग्री
इत्यादि ॥

मित—। दैवयञ्जि, शौचवृत्ति, सात्यमुग्रि, काण्डे विद्धि इत्येतेषां चतुर्णाम्
अन्यतरस्यां (विकल्पेन) षड् प्रत्ययी भवति स्त्रियाम् । इत्यन्ताएते । गोत्रार्थे
चात न वर्तते । तेन उभयत्रविभाषा इयम् । गोत्रे पूर्वेषु षड्वादेशः प्राप्ते
विकल्प्यते, अगोत्रे अनन्तरे अपत्ये पक्षे विधीयते । तेन मुक्ते—'इतो मनुष्यजातेः'
इति ङीषेव भवति । ततः दैवयज्ञा-दैवयज्ञी काण्डे विद्धा—काण्डे विद्धी इत्यादि
सिध्तिः । अन्यत् सुगमम् ॥

इति वद्वितापत्याधिकारप्रकरणे श्रीकुमुदरञ्जनकृता मितभाषिणी-व्याख्या समाप्ता ॥

NOW AVAILABLE

Dr. K. RAY'S—

I. EVOLUTION OF GITA (containing growth of metaphysical and ethical ideas from the Vedic period down to the age of Gita—Discussion on the principles of the Vedas, Upanishads, Sutras, Manu and Charaka Samhitas, Puranas, Tantras, Panini, Bhasa and Gita &c).

Rs. 4/-

I. PHILOSOPHY OF AYURVEDA (containing its principles &c, mode of procedure in treatment of diseases, Tri-dosha Tattwa, comparison of its principles, with Homoeopathy; and practical medicines on Stone, Phthisis, Cancer, Blood-pressure, Plague, Meningitis &c. &c.).

100 pages—Re. 1/-

(Highly spoken of by Scholars here and abroad).

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Ray. - 448.

Author— Dikshita, Bhattoji.

Title— Si Chanta-Kaumudi.
Vol. III, Pt. 1.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. A. K. Bagelam By. Minister. Pky Board	11/8/34	

P.T.O.